

Mahkeme Kayıtlarının Kılavuzu: *Sakk Mecmuaları**

Süleyman KAYA**

Giriş

İSLAM TOPLUMLARINDA daha ilk dönemlerden itibaren mahkemelerde hukukî ihtilafların çözülmesi ve hukukî ilişkilerin kayda geçirilmesi işlemlerine önem verildiği görülmektedir. Bu çerçevede, bu işlemlerin teorisini ortaya koyan muhakeme usulüne dair bölüm başlıklarına fıkıh kitaplarında yer verildiği gibi konuyla ilgili müstakil eserler de kaleme alınmıştır.¹ Yine hukukî ilişkilerin kayda geçirilmesinin tüm kadılar tarafından eksiksiz ve sağlıklı bir şekilde yapılabilmesi için, her bir konuya dair düzenlenecek belgede yer verilmesi gereken unsurların belli bir tertiple ele alındığı şurut kitapları yazılmıştır.²

Yine kadıların hüküm verirken başvuracakları kaynak olarak fıkıh kitaplarının yanı sıra fetva kitaplarının telif edildiği görülmektedir. Fetva kitaplarının, kadıların karşılaşılabilecekleri meseleler hakkında bire bir cevap içermeleri hesabıyla kadılar için önemli bir kaynak olmalarının yanı sıra, hayatın akışı içinde ortaya çıkan yeni meseleleri de ele almalarıyla, adeta, İslam hukukunun hayatiyetini asırlarca sürdürmesini sağladıkları söylenebilir.

Bu geleneklerin, Osmanlı toplumunda da şartların değişmesine paralel bazı değişikliklerle sürdürüldüğü görülmektedir. Bir çok fetva kitabının yanı sıra, *Risaletün fi haleli'l-mehadiri ve's-sicillat* (Mahmud el-Hamzavi), *Muinü'l-hük-*

* Sakk mecmualarını tanımamıza vesile olarak bizi böyle bir çalışma yapmaya sevk eden ve konu hakkındaki bilgilerini bizimle paylaşan değerli hocalarım Prof. Dr. Mehmet İpşirli ve Prof. Dr. M. Akif Aydın Beylere teşekkürü bir borç bilirim.

** Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Hukuku Anabilim Dalı doktora öğrencisi.

1 İbn Semaa (h. 233), Hassaf (h. 261) ve Ebu Hazim'in (h. 292) *Edebu'l-kâdi* isimli eserleri örnek olarak verilebilir.

2 Bu tür eserlere örnek olarak da Bekkar b. Kuteybe'nin (h. 270) *Kitabu'ş-şurut*, Hassaf (h. 261) ve Tahavi'nin (h. 321) *Şurutu's-sağir* ve *Şurutu'l-kebir* isimli eserleri zikredilebilir.

kam (Atuf Efendi Ktp. 1172) gibi muhakeme usulüne dair eserler ile *Muinü'l-kudat* (Abdurrahman b. Ali el-Amasi), *Levazimu'l-kudat ve'l-hükkam* (Mustafa b. Mehmed es-Sirozi), *Ravzatü'l-kudat* (Ebubekir et-Tokadi), *Hediyetü'l-kudat* (Halil Niyazi) gibi fıkıh ve fetva kitaplarında yer alan hükümlerin kadıların daha kolay müracaat edebilecekleri tarzda sunulduğu, hatta bazılarında mahkemede tarafların ileri sürebilecekleri iddiaların değerlendirildiği eserlerin kaleme alındığı görülmektedir.

Bu tür eserler, kadının herhangi bir mesele hakkında vereceği hükmü bulmasına yardımcı olduğu gibi, aynı mesele hakkında tüm mahkemelerde ortak hüküm verilmesini de sağlamaktadır. Bunların yanı sıra, kadının hakkında hüküm verdiği meseleyi nasıl yazıya geçireceği, hangi ibareleri hangi tertiple yazacağı hususunda yardımcı olmak üzere, muhtelif meselelere dair mahkemelerde tutulan kayıtların numunelerini içeren eserler de telif edilmiştir, ki bunlara *sakk mecmuaları* denilmektedir.

Bu mecmualar, büyük çoğunlukla şer'îye sicillerinde yer alan belgelerden titizlikle seçilmiş olmaları hasebiyle, şer'îye sicillerinin kaynak olarak kullanıldığı -başta hukuk tarihi olmak üzere- hemen her tarih çalışması için önemli birer kaynak konumundadır. Ancak bugüne kadar bu mecmualar hakkında yeterli çalışma yapılmadığı³ ve bu mecmuaların hukuk tarihi çalışmalarında iki üç tanesi hariç pek kullanılmadığı görülmektedir.

Sakk mecmualarını şer'îye sicillerinden ayıran özellik, çoğunlukla belgelerin tekrar gözden geçirilmiş ve daha üst düzey ilmiye mensuplarının tashihinden geçmiş olmalarıdır. Ayrıca sakk mecmualarında genellikle şahıs adları yerine filan b. filan denildiği ve tarihlerin yazılmadığı görülmektedir.

Bu çalışmada sakk mecmuaları çeşitli açılardan tanıtılmaya çalışılacaktır. Önce şurut kitaplarıyla başlayan sürece ana hatlarıyla değinilip sonra sakk mecmuaları hakkında XVI. yüzyıldan XIX. yüzyıla kadar içerik, belge çeşitleri, belgelerin uzunluğu, dil vb. açılardan meydana gelen değişimlere de değinilerek genel bilgiler verilecek ve son olarak da tespit edilebilen mecmuaların her biri hakkında tarih sırasına göre bilgi verilecektir.

Şer'îye sicillerine dayanarak yapılacak herhangi bir hukuk tarihi çalışmasından önce konuyla ilgili olarak sakk mecmuaları üzerinde araştırma yapmak bir çok açıdan fayda sağlayacaktır. Her şeyden önce konunun yer aldığı belge türleri tespit edilebilecek, konuyla ilgili sicillerde geçen kavramlar matbu ya da sicillere oranla çok daha açık ve net bir yazıda görülmüş olacak ve bu kavramların ilgili belgelerin hangi kısmında geçtiği tespit edilmiş olacaktır. Yine konunun sicillerde hangi yüzyıllarda ne oranda yer aldığı ve sicillerden konuyla ilgi-

3 Tespit edilebilen tek çalışma için bkz.: Halit Ünal, "Şurut-Sukuk: İslam Hukukunda Belge Tanzimi", *Diyanet Dergisi*, 1986, c. XXII, sy. 3.

li elde edilebilecek malzeme hakkında ana hatlarıyla da olsa ön bilgi elde edilebilecektir. Ayrıca bu ön araştırma esnasında konuyla ilgili cevaplandırılması gereken bazı sorular da ortaya çıkabilecektir, ki bu sorularla araştırmanın başında karşılaşılmış olması çalışmayı daha verimli hale getirebilir.

1. Sakk, İlm-i Sakk ve Sakk Mecmuaları

Sakk kelimesi lügatte “vurmak, kilitlemek ve yazılan şey” anlamlarına gelmektedir. Çoğulu *sukuk*, *sıkak*, *esuk* şekillerinde gelir. Kelimenin aslı Farsça “çek” kelimesi olup Arapça’ya sakk olarak geçmiştir. Kimilerine göre ise kelimenin aslı Arapça olup “sakke” fiilinin mefulü anlamındadır.⁴

Sakkin ıstılahî manası ise bazı eserlerde şu şekilde verilmiştir: Sakk, hakim in dava edilen hadiseye ve bu husustaki hükmüne dair tanzim etmiş olduğu vesikadır.⁵ Hakim tarafından tanzim olunan ilam ve hüccetlerin lafız ve ibarelerine sakk denir.⁶ Şer’î mahkemelerin sicil defterlerine kaydedip taraflara verdiği hüccet, ilam, temessük vs. belgelerin yazılış usulüne sakk-i şer’î denir.⁷

Ebussuud Efendi ve Pîr Mehmed’in dibacede sakk ilmini iyi bilmeyen kadınların yazdıkları sakklerin geçerli olmayacağını söylerken sakk terimini kullanmaları, bu kavramın mahkemelerce düzenlenen hüccet ve ilam anlamına geldiğini gösterir. Yine Ebussuud Efendi’nin “kadının hükmü bulunan ve bulunmayan sakkler” ayrımı da sakk kavramının mahkemelerde düzenlenen hüccet ve ilamlar hakkında kullanıldığını gösterir.

Mahmud el-Hamzavî ise, mahdar ve sicillere dair yazdığı risalesinde sicil, sakk, hüccet, vesika, mahdar gibi kavramlar hakkında bilgi verirken; hücceti üzerinde kadının tasdik yazısı bulunan belge, sakki ise tasdik yazısı bulunmayan belge olarak takdim ederek sakkin daha teknik anlamına işaret etmektedir.⁸ Süleyman Şeyhi’nin eserinin dibacesinde yer alan tanım ise daha farklıdır: Murafaa esnasında davacı ve davalının ifadelerini şer’e tatbik ederek yazmaya sakk denir. Meşrutiyet ve Cumhuriyet dönemlerinde yazılan bazı eserlerde ise sakk kavramının tatbikat ve tatbikata dair numune anlamında kullanıldığı görülmektedir.⁹

4 Asım Efendi, “Sakk”, *Kamus*, İstanbul: Bahriye Matbaası, 1888, c. III, s. 1094.

5 Ö. Nasuhi Bilmen, *Hukuki İslamiye ve İstılahatı Fıkhiyye Kamusu*, İstanbul: Bilmen Yayınevi, ty., c. VIII, s. 205

6 Ali Himmet Berki, “Sakk, Sebk”, *İstılah ve Tabirler*, Ankara: Doğu Matbaası, 1966.

7 İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmîye Teşkilatı*, Ankara: TTK Basımevi, 1965, s. 116.

8 Mahmud Efendi el-Hamzavî, *Risaletün fi haleli’l-mehadiri ve’s-sicillati*, Şam: Matbaati Marif, 1303, s. 2

9 Şevki, *Sakk-i Adli Hukuki*, İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1327, s. 5; M. Nuri Okçuoğlu, *Ceza Tatbikatı (Sakki Adli)*, Ankara: Akın Matbaası, 1949. Resmi yazışmaların nasıl olacağına dair numunelerin yer aldığı esere de *Sakk-i Şebenderi* denilmektedir, ki sakk kavramının burada da numune, tatbikat anlamında kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Görüldüğü üzere sakk kavramı, mahkemelerde belgelerin yazılma işlemi ve belgelerin yazılma usulü anlamlarına geldiği gibi, mahkemelerde yazılan ilam ve hüccet gibi belgeler için de kullanılmaktadır. Ama teknik anlamda sakkın, mahkemelerde yazılıp kadının tasdik yazısını içermeyen belge olduğu anlaşılmaktadır. İşte bu tür belgelerin bir araya getirilmesi suretiyle oluşturulan eserlere de sakk mecmuası denilmektedir. Bu mecmualarda yer alan belgeler, mahkemelerde belge düzenleyecek olanlar için birer numune vazifesi görmektedir.

Mahkemelerde yazılan belgeler ve bunların yazılma usulünü konu edinen ilme ise, ilm-i sakk denilmektedir. Hacibzade ilm-i sakke dair ayrıntılı bilgi verdiği eserinin mukaddimesinde bu ilmin konusunu, “mahdar ve sicillere yazılan şeylerden bahseder”, gayesini ise “en güzel terkiplerle yazmayı öğretme” olarak belirtir.¹⁰ Çavuşzade Mehmed Aziz’in “belge yazma ince bir anlayış gerektiren güzel bir sanattır” ifadesi, Osmanlıların bu ilme bakışını veciz bir şekilde yansıtmaktadır. Bazı sakk müellifleri,¹¹ eserlerinin dibacesinde mahkemelerde görev yapanların ilm-i sakki bilmelerinin zorunlu olduğunu, aksi taktirde yazılan belgelerin hata ve eksiklik içereceğini, şer’ e uygun olmayacağını ve dolayısıyla kabul görmeyeceğini vurgular.

Sakk kavramıyla ilgili olarak dikkat çeken bir diğer husus, sakkın şer’î ve adî [kanunî] olarak ikiye ayrılmasıdır. Şer’ e mutabık olan sakklere sakk-i şer’î denirken, hakkında belge düzenlenmesi adet haline gelip şeran fasid olan akitle-re dair belgelere ise sakk-i adî veya sakk-i kanunî denilmektedir. Bu tür belgelerin düzenlenebileceğine dair emr-i şerif sadır olduğu anlaşılmaktadır.¹²

Mahkemelerde kayda geçirilecek belgelerin önce katip tarafından müsveddesinin yazıldığı ve bu müsveddenin hakim tarafından onaylanmasından sonra temize çekildiği bilinmektedir. İşte bu müsveddelerin katip, naib ya da kadılar tarafından toplandığı sakk müelliflerinin ifadelerinden anlaşılmaktadır. Bu müsveddeleri toplayan kimselerin bir kısmının, daha sonra bunlar arasından seçtikleri belgeleri temize çekme fırsatı bulup belli bir tertiple bir araya getirmek suretiyle sakk mecmualarını oluşturdukları görülmektedir. Ancak bazıların temize çekme fırsatı bulamadıkları anlaşılmaktadır.

Temize çekme işleminin basit bir tashihden ibaret olmadığı, konuyla ilgili fıkıh ve fetva kitaplarında yer alan hükümlerin gözden geçirildiği, hatta daha önce yazılan sakk mecmualarıyla mukayese yapıldığı, ibarelerin yeniden ele alındığı yine müelliflerin kendi ifadelerinden anlaşılmaktadır. Bazı müelliflerin emekli olduktan ya da azlolunduktan sonra ancak temize çekme fırsatı bulabildiklerini söylemeleri, Mustafa b. Şeyh Mehmed’in ikinci cildi ancak yirmi yıl

10 Hacibzade, *Bidaatü'l-hükkam*, vr. 2a, Süleymaniye, Fatih 2341.

11 Ebussuud Efendi, *Pir Mehmed*.

12 Ebussuud, *Bidaatü'l-kâdi*, Süleymaniye, Laleli 3711, vr. 31a; Hacibzade, *Bidaatü'l-hükkam*, Süleymaniye, Mihrişah Sultan 440, vr. 77a.

sonra temize çekebildiğini ifade etmesi de bu işin zorluğunu, gösterilen titizliği ortaya koymaktadır.

Azami derecede gösterilen titizliğin; belgelerin, her türlü hakkın korunması, anlaşmazlıkların giderilmesi, huzurun sağlanması gibi çok önemli gayelere matuf olmasından kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Belgede bulunacak bir eksiklik, ilgili hakkın tamamen ya da kısmen kaybedilmesine sebebiyet verebilir. Bundan dolayı belgelerin ilgili hukukî olayı tam olarak aktarmasına dikkat edildiği görülmektedir. Ancak manayı tam olarak aktarma amacıyla belgelerin uzun tutulması da hoş görülmemiş, manayı tam olarak aktaran en kısa ifadeleri tercih etme gayreti içinde olunmuştur. Bu durum, belgenin yazılışında zaman ve kağıttan tasarruf anlamına geldiği gibi daha sonra ilgili belgeyi okumak zorunda kalan kadı için de önemli ölçüde kolaylık sağlamaktadır. Nitekim Pîr Mehmed, eserinin dibacesinde bir belgenin uzun yazılmasının yazanlar için de, okuyanlar için de zorluk taşıdığını ifade ederken, Ebussuud Efendi belgenin kısa yazılmasının hem yazanın, hem de okuyanın işini kolaylaştırdığına işaret etmektedir.

Dikkat edilen bir diğer husus, formüle edilmiş ifadelerin belli bir sıraya göre dizilmesidir. Bu durumun da herhangi bir şeyin atlanmasına engel olduğu ve yazılan müsveddeleri onaylamak üzere okuyan kadının en ufak bir eksikliği derhal fark etmesini sağladığı düşünülebilir. Ayrıca bu formüle etme ve belli bir tertibi gözetmenin, farklı mahkemelerde kayda geçirilen belgeler arasında hukuk dili ve hukukî yaklaşım açılarından birlik sağladığı da söylenebilir.¹³ Bu sayede bugün şer'îye sicilleri üzerine çalışma yapan bir tarihçi, aradığı bilgi ilgili belgelerin hangi kısmında yer alıyorsa, sadece o kısımları taramakla yetinebilmektedir. Mesela Bey', Bey' bi'l-vefa, hibe, icare gibi bir akit arayacak olan kimse belgelerin ortasında yer alan mülkiyet kaydından sonraki ifadelere; tazir, hapis gibi cezaları tarayacak olan kimse belgenin son kısmına bakmakla aradığı belgelere önemli ölçüde ulaşabilir.

Sakk mecmualarını kaleme alan müelliflerin uzun yıllar mahkemelerde görev yapmış, ilim ehli kimseler olduğu anlaşılmaktadır. Bir kısmının kadılık görevinde buldukları bilinmekte, bir kısmının ise eserlerinin dibacelerinde yer alan ifadelerinden çoğunlukla mahkemelerde naib ve katip olarak görev yaptıkları anlaşılmaktadır. Halbuki aynı ifadelere yer veren Hacibzade'nin Üsküdar mollalığına kadar yükseldiği, Baldırzade'nin kadılık yaptığı görülmektedir. Buradan hareketle katip ya da naib iken topladıkları müsveddeleri ileriki yıllarda kadılık yaparken temize çektikleri düşünülebilir. Sakk mecmualarının önemini

13 Mehmet İpşirli, "Sosyal Tarih Kaynağı Olarak Şeriye Sicilleri", *Tarih ve Sosyoloji Semineri*, 28-29 Mayıs 1990 Bildiriler, İstanbul: Edebiyat Fak. Basımevi, 1991, s. 161-162; Abdülaziz Bayındır, *İslam Muhakeme Hukuku Osmanlı Devri Uygulaması*, İstanbul: İslami İlimler Araştırma Vakfı, 1986.

artıran bir diğer husus, bu mecmuaların genellikle daha üst rütbeye sahip ilmiye mensupları tarafından tashih edilmiş olmasıdır.

2. İlm-i Şuruttan İlm-i Sakke Sakk Mecmuaları

Osmanlı müelliflerinin hukukî belgeleri kayda geçirme geleneğini çok gerilere götürdükleri görülmektedir. Hacibzâde, *Sadru's-şeria*'nın Hassaf şerhine atıfla Abdullah b. Şübrüme'nin h. 120'de Kufe kadısı olduğunda sicil ve vesikaları kayda geçirme geleneğini başlattığını, bu geleneğin onun sünnet-i seniyyesi olduğunu, Ebu Hanife ve diğer mezhep imamlarının bu sünneti ondan aldıklarını ve bütün ümmetin sicillere yazılan belgelerle amel edileceği hususunda icma ettiklerini ifade etmektedir.¹⁴ Hatta bu ilim sayesinde hakların korunacağı, münazaaya engel olunacağı ve şüphelerin izale edileceğinden bahsederek bu ilmin ilimler arasındaki yüksek derecesine işaret ettikten sonra, Bakara Suresi 282. âyeti delil olarak göstermek suretiyle adeta bu ilmin kökenini Kur'an'a dayandırmaktadır.

Süleyman Şeyhi'nin eserinin dibacesinde "(...) evvelen Hz. Ali kerremallahu vechehu hazretleri abd-i memlukü Kamber'i azat eylediklerinde tahrir buyurdıkları itaknâme'yi teberrüken beyân ve saniyen sair suveri (...)" diyerek eserine Hz. Ali tarafından yazıldığını beyân ettiği itaknâme ve dolayısıyla itak bölümü ile başlaması da sakk geleneğinin dayandırıldığı köken hakkında bilgi vermektedir.¹⁵

Hacibzâde, "mahdar ve sicillere yazılan şeylerden bahseder" şeklinde konusunu belirlediği bu ilmin çeşitli adlarını zikreder: Eş-şurut, el-kitâb, el-hucce, el-vesika, es-sakk.¹⁶ Yani ilm-i sakkın, ilm-i şurutla aynı anlama geldiğini ifade etmektedir. Buradan hareketle bu ilmin tarihi süreçte çeşitli adlarla anıldığı, Osmanlı öncesinde genellikle "şurut" tabiri kullanılırken Osmanlı döneminde bunun yerini "sakk" tabirinin aldığı söylenebilir. Bu eserlerin tarihi süreçte isim değişikliğinin yanı sıra birçok açıdan değişikliğe uğradığı da görülmektedir.

Bu başlık altında, ana hatlarıyla da olsa şuruttan sakke geçiş süreci hakkında bilgi vermek üzere h. 321'de vefat eden Tahâvi'nin *eş-Şurûtu's-sağîr* adlı eseri, h. 752'de istinsah edilen *eş-Şurût* adlı eser¹⁷ ve tespit edilebilen ilk sakk mecmuası olan Ebussuud Efendi'ye ait *Bidaatü'l-kâdi* isimli eserler mukayese edi-

14 Hacibzâde, *Bidaatü'l-hukkâm*, yy: yazma, 1187, vr. 2a, 2b, Süleymaniye, Fatih 2341.

15 Süleyman Şeyhi, *Sakk-i Süleyman Şeyhi*, yy: yazma, 1196, vr. 1b., İstanbul Üniversitesi Merkez, T3133.

16 Hacibzâde, *a.g.e.*, vr. 2a.

17 Süleymaniye Kütüphanesi, Mahmut Paşa, 251 numarada yer alan eserin müellifi kesin olarak tespit edilememiş olup Zahriye'de *eş-Şurutu'l-Arabî ve Şurût-i Dâni* şeklinde not düşüldüğü görülmektedir.

lecektir. Sakk mecmualarının Ebussuud Efendi'den XIX. yüzyıl sonlarına kadar geçirdiği süreç ise bundan sonraki bölümlerde ele alınacaktır.

Eş-Şurutu's-sağır'de ibadetler hariç fıkıh kitaplarında yer alan bölüm başlıklarının önemli bir kısmına Büyü' bölümünden başlanarak yer verilmiştir. Konulara genellikle "şöyle şöyle olduğunda ve taraflar bunu yazıya geçirmek istediklerinde şöyle yazılır" diye başlanıldığı görülmektedir. İlgili belgenin tanziminde yazılacak bir iki cümle zikredildikten sonra konuyla ilgili açıklamalara, tarafların hukukî durum ve haklarına, yer yer Hanefî mezhebi imamlarının görüşlerine yer verilmekte ve "sonra şöyle yazılır (...)" denilerek devam edilmektedir. Bu şekilde her bir konuyla ilgili belgelerin mahkemelerde nasıl düzenleneceği, belgelerde yer alması gereken bilgiler, tarafların hukukî durumu ve konuyla ilgili mezhep imamlarının görüşleri zikredilmiş olmaktadır. Ancak mahkeme tarafından düzenlenmiş herhangi bir örnek belgeye yer verilmediği görülmektedir.

Şurut isimli eser, ibadetler hariç fıkıh kitaplarında yer alan birçok bölüm başlığına yer verilmesi Büyü' bölümüyle başlaması açısından *Şurutu's-sağır*'le paralellik arz etmektedir. Ancak her bir bölümde konu ile ilgili örnek bir belge yer almakta, açıklamalara ve mezhep imamlarının görüşlerine yer verilmemektedir. Belgelerin çoğu hüccet olup, az bir kısmı ilamdır. Belgelerin genellikle uzun olduğu, meselelerin etraflıca anlatıldığı görülmektedir.

Bidaatü'l-kâdi'de ise ibadetlerin yanı sıra, şirket, mudarebe, kefalet, havale vb. konulara da yer verilmediği, eserin benzer konuların bir araya getirilmesi suretiyle on bölüme ayrıldığı görülmektedir. Açıklama ve mezhep imamlarının görüşlerine yer verilmediği gibi, belgelerin mümkün mertebe kısa tutulduğu da görülmektedir. Zaten Ebussuud Efendi, eserin dibacesinde; geçmişte birçok faydalı eser yazıldığını, ancak bunların gereksiz, zaid kelimeler içerdiğini, kendisinin en az ifadeyle manayı tam olarak ortaya koyma gayreti içerisinde olacağını belirtmektedir. Çoğu hüccet olan belgelerin az bir kısmı ilamdır. Tamamının Arapça olması, fıkıh kitaplarındaki tertibe uyulmaması,¹⁸ ibadetlerle sayd, zebaih gibi konulara yer verilmemiş olması her üç eserin ortak özelliği olarak kaydedilebilir.

3. Dil

Ebussuud Efendi, eserin dibâcesinde, mahkemelerde yazılan sakklerin çoğunun Arapça olması hasebiyle hakimlerin Arapça'yı iyi bilmeleri gerektiğini ifade etmektedir. Bu ifadeden XVI. yüzyılın ortalarına kadar mahkemelerde

¹⁸ Her üç kitabın tertibi de farklıdır.

¹⁹ Ekrem Tak, "XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Üsküdar'da Sosyal ve İktisadi Hayatın Göstergeleri", Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2002, s. 218.

tutulan kayıtların önemli ölçüde Arapça olduğu anlaşılabilir. Halbuki 919-955 yıllarını kapsayan, yani XVI. yüzyılın ilk yarısına ait Üsküdar kadılığınca tutulan ilk on dört şer'îye sicil defterinde yer alan yaklaşık (10)000 belgenin sadece 698'inin Arapça olduğu görülmektedir.¹⁹ Buradan hareketle en azından Üsküdar'da XVI. yüzyılın başlarından itibaren belgelerin yazımında Arapça'dan Türkçe'ye önemli ölçüde geçilmiş olduğu söylenebilir. Aynı yüzyılın ortalarında Ebussuud Efendinin yanı sıra sakk mecmuası telif eden Pîr Mehmed b. Musâ ve Dervîş Mehmed b. Mevlânâ Eflâtun da, eserlerinde sadece Arapça belgelere yer vermişlerdir. Dolayısıyla, sicillerde kullanılan dilde meydana gelen bu değişimin, sakk mecmualarına daha sonra yansdığı düşünülebilir.

Nitekim, bu dönemden sonra, mahkemelerde belgelerin Türkçe tanzim edilmesine paralel olarak, sakk mecmualarının da Türkçe telif edilmeye başlandığı görülmektedir. XVI. yüzyılın sonlarına doğru önce belgelerin çoğunun Arapça, bir kısmının Türkçe olduğu *Kitabu's-sakk* ile karşılaşıyor. Daha sonra *Sukûk-i Şem'î*'de belgelerin yaklaşık olarak yarısının Türkçe olduğu görülüyor. *Sakk-i Timurtâşizâde*'de ise Türkçe belgeler çoğunluğu teşkil etmektedir. XVI. yüzyılın sonlarına ait olduğu anlaşılan *Kitabu's-sukûk*'ta ise dil tamamen Türkçe'dir.

XVII. yüzyıl başlarında Baldırzâde Şeyh Mehmed, eserinin dibâcesinde mecmuasını Arapça ya da Türkçe yazma hususunda tereddüt ettiğini, ancak Arapça'nın artık nadiren kullanılır olması ve Türkçe'nin yaygınlaşmış olması dolayısıyla Türkçe'yi tercih ettiğini ifade etmektedir. Hemen akabinde Sâni-i Edirnevî de, daha önce yazılan muteber Sakk kitaplarının Arapça olması hasebiyle, Türkçe belge tanzim edecek kadı ve katiplerin zorluk çekmelerine binaen Türkçe sakkleri toplayarak mecmuasını oluşturduğunu belirtmektedir. Bu tarihten sonra, yani XVII. yüzyılın başından itibaren en azından Anadolu ve Rumeli topraklarında artık Arapça sakk mecmuası yazılmadığı görülmektedir. Tespit edilen XVII. yüzyıla ait mecmualar arasında sadece Mustafa b. Şeyh Mehmed'in *Ravzatü'l-kudat*'ı ile Hacibzâde'nin *Bidâatü'l-hukkâm*'ında az sayıda Arapça belgenin bulunduğu görülmektedir.

4. İçerik

Sakk mecmualarında belgelerin, genel olarak fıkıh kitaplarında yer alan bölüm başlıkları altında sunulduğu görülmektedir. Bazı mecmualarda bu başlıkların az bir kısmı kullanılırken, bazılarında önemli bir kısmı kullanılmıştır. Fıkıh kitaplarında kullanılmayan bazı başlıklara yer verildiği gibi, fıkıh kitaplarında yer alan bazı başlıklar da bu eserlerde hiç yer almamaktadır. Özellikle zebaih, udhiye, eşribe, sayd, hünsa gibi pek dava konusu olmayan konu başlıklarına sakk mecmualarında rastlanmamaktadır. Müdayenat, nasb-ı vasi, nakl-i

şehâdet, vürûd-i nakl, farz-ı nafaka, istihkak, gabn-i fâhiş, hıyârât, vekayi bey-ne'l-verese, sübût-i deyn, ikrar-ı deyn, isbat-ı hürriyet gibi sakk mecmualarında yer alan bazı bölüm başlıklarının fıkıh kitaplarında daha ziyade alt başlık olarak ya da ilgili konu içerisinde ele alındığı görülmektedir. Yine uygulamada ortaya çıkıp sakk mecmualarında yer alan tevcih-i cihât, tevcih-i imamet, tefviz-i arazi, izn-i şer'î, keşif, tercih-i beyinât gibi başlıklar fıkıh kitaplarında başlık olarak yer almamakla birlikte konu olarak kısmen de olsa buldukları görülmektedir. Bunların yanı sıra, Bey' bi'l-istiğlal örneğinde olduğu gibi, Osmanlı döneminde ortaya çıkmış olması hasebiyle fıkıh kitaplarında bulunmayıp fetva ve sakk mecmualarında yer alan konular da vardır.

Hanefî fıkıh kitaplarında farklı tertiplerle karşılaşılmaktadır. Fıkıh kitaplarında yer alıp yaklaşık 50-60 kadar olan bölüm başlıkları; ibâdât, münâkehât, muâmelât, ukûbât ve usûl-i muhâkeme üst başlıkları altında düşünüldüğünde, bazı tertiplerin ana hatlarıyla şöyle olduğu görülür: (1) İbâdât, münâkehât, ukûbât, muâmelât, usûl-i muhâkeme, muâmelât, ukûbât;²⁰ (2) İbâdât, münâkehât, muâmelât, usul-i muhâkeme, ukûbât;²¹ (3) İbâdât, münâkehât, ukûbât, muâmelât, usûl-i muhâkeme.²²

2. ve 3. tertipte dikkat çeken husus, şirket üst başlığı altında toplanabilecek şirket, mudârebe, müsâkât, müzâraa bölümlerinin ve ukûbât başlığı altında toplanabilecek cinâyât, diyât, hudûd bölümlerinin peşpeşe bulunmasıdır. Bu bölümlerin birinci tertipte farklı yerlerde bulunduğu görülmektedir. Ancak birinci tertibin daha yaygın olduğu ve Osmanlı döneminde kaleme alınan fıkıh kitaplarında da çoğunlukla bu tertibin kullanıldığı görülmektedir.²³

Osmanlı döneminde telif edilen fetva kitaplarının önemli bir kısmının da, hemen tüm bölüm başlıkları birinci tertibe göre yazılan fıkıh kitaplarıyla paralellik arz ederken,²⁴ bazılarında ana hatlarıyla bu tertibe uyulmakla beraber bir çok bölüm başlığının yer değiştirdiği görülmektedir.²⁵

Sakk mecmualarında ise, büyük çoğunlukla, fıkıh ve fetva kitaplarında yer alan tasnife genel olarak uyulmadığı görülmektedir. Hatta sakk mecmualarının kendi aralarında bile tertip yönünden benzer olmadıkları, bir çoğunun ayrı bir tertiple yazıldığı müşahede edilmektedir. Bununla beraber, birbiriyle aynı tertipte yazılmış bazı mecmualar da vardır.²⁶

20 Merğınani (1197), *Hidaye*; Mevsili (1284), *Ihtiyar*.

21 *Tâcü's-Şerîa* (XIV. yüzyıl başları), *Vikâye*.

22 Molla Hüsrev (1480), *Dürerü'l-hukkâm*.

23 Halebi (1594)'nin *Mülteka'l-ebhur* isimli eserinin yanı sıra, Osmanlı fıkıh literatüründe önemli yer tutan Timurtaşî'nin *Tenviru'l-ebzar* isimli eserine yazılan şerh ve haşiyeler örnek olarak verilebilir.

24 *Fetâvâyı Ali Efendi*, *Fetâvâyı Feyziyye*, *Behcetü'l-Fetâvâ*.

25 *Fetâvâyı Abdürrahim*.

26 Meselâ Pîr Mehmed ile Şem'î'nin aynı tertibi kullandıkları görülmektedir.

Sakk mecmualarında, özellikle XVI. ve XVII. yüzyılın başlarında, birbirine yakın konuların tek bir bölüm başlığı altında toplandığı görülmektedir. Daha sonraki dönemde ise tıpkı fıkıh ve fetva kitaplarında olduğu gibi, her bir konu ayrı bir bölüm başlığı altında ele alınmıştır. Bölüm başlıklarının azaltıldığı eserlerde aşere-i mübeşşereye telmihen 10 bölüm başlığına yer verilmesi dikkat çekmektedir. Bunların yanı sıra 7, 9, 15 bölüm başlığı bulunan eserler de vardır.

Yukarıda zikredilen fıkıh kitaplarındaki tertibe göre yazılan ilk eserin Şânîzâde'nin *Bedâiyü's-sukûk*'u olduğu anlaşılmaktadır. Daha sonra da Çavuşzâde Mehmed Aziz'in bu tertibi kullanıldığı görülmektedir. Bu iki müellifle Yusuf Ziyaeddin'in, eserlerinde ibadetlere de yer vermeleri ve ibâdât konularıyla başlamaları, fıkıh kitaplarıyla paralellik arz eden bir diğer husustur. İbadetlere yer veren bu üç eserin dışında kalan diğer eserlerin hemen tamamının münâkehâta dair konulara eserlerinin başında yer vermeleri de kendi aralarındaki ortak bir özellik olarak zikredilebilir. Yine birbirine yakın konuların tek bir başlık altında toplandığı eserlerde hemen hemen aynı konuların aynı başlık altında toplanması da ortak bir özellik olarak kaydedilebilir.

Sakk mecmualarının fetva kitaplarıyla paralellik arz eden bir diğer yönü de, belli bir dönemden sonra bazı mecmualarda nükûle yer verilmesidir. Nükûl nakil kelimesinin çoğulu olup, ilgili konuda verilen hükmün dayandığı kaynağın nakledilmesi anlamında kullanılmaktadır. Yani bazı fetva kitaplarıyla sakk mecmualarında ilgili belge ya da fetvanın altında veya hamişinde yazılıp o konuda verilen hükmün kaynağını teşkil eden daha önceki dönemlerde yazılmış fıkıh ve fetva kitaplarından yapılan alıntılara nükûl denmektedir.²⁷

Sakk mecmualarında nükûle ilk olarak XVII. yüzyılın sonlarında, Hızır b. Osman tarafından yazılan mecmuada karşılaşılmaktadır. Bundan önceki mecmualarda nükûle yer verilmezken, bundan sonra yazılan sadece dört mecmuada nükûle yer verilmiştir: *Bedâii's-sukûk*, *Tuhfetü's-sukûk*, *Dürri's-sukûk*, *Câmiu envâri's-sukûk*. Bu son dört eser aynı zamanda matbu olan dört sakk mecmuasıdır.

5. Belge Çeşitleri

Sakk mecmualarında karşılaşılan belge çeşitleri şu şekilde sıralanabilir: Hücet, ilam, maruz, emir ve ferman, mahdar, murasele, mekâtib, nakil, kitabü'l-kâdî ile'l-kâdî, tevcih-i cihât, tezkire, dibace, imza, elkâb.

²⁷ Nakil, hukukî bir delil veya olayın bir kadı tarafından diğer bir kadıya yazılı belge ile bildirilmesi anlamına da gelmektedir. İlgili yazıya da nakil denir. Sakk mecmualarında bu konuda yer alan örnek belgelerin nakil ya da nükûl başlığı altında toplandığı görülmektedir. Her iki nükûl arasında bir karışıklığa meydan vermemek için kadının kadıya yazdığı belge için nakil veya çoğulu olarak nakiller kelimeleri kullanılırken fıkıh veya fetva kitaplarından yapılan alıntı anlamında nükûl kelimesi kullanılmıştır.

Bu listede yer alan bazı isimlerin, eş anlamlı ya da bir diğerini de içeren anlama sahip olmaları mümkün olmakla beraber, tarihî süreçte her bir kavram için anlam daralması veya genişlemesi söz konusu olabileceğinden hareketle, bu kavramların içeriklerine dair bir açıklama yapılmaksızın her bir müellif, eserine aldığı belgeleri ne şekilde isimlendirdiyse o isim aynen aktarılmıştır. Bu kavramların içeriklerine dair yapılacak araştırmada sakk mecmualarının önemli bir kaynak olacağı aşıkardır.

Aslında bir belge çeşidi olmayıp belgelerin içinde yer alan kısımlardan olan dibace, elkâb ve imzâlara da bazı sakk mecmualarında müstakil olarak yer verildiği görülmektedir. Özellikle vakfiyelerin baş tarafına yazılan giriş kısmına dibace denildiği görülmektedir. Belgelerde adı geçen devlet memurlarıyla birlikte, buldukları makama göre sahip oldukları lakaplara da yer verilmektedir. Bu lakaplara dair örnekler de sakk mecmualarında müstakil olarak yer almaktadır. Yine kadıların ilgili belgeyi tasdik ettiğini gösteren formüle imza denilmektedir,²⁸ ki bu formüllere de müstakillen yer verilmiştir.

XVI. yüzyılda yazılan eserlerin önemli ölçüde hüccetlerden oluştuğu, bunun yanı sıra ilam ve nakillere de yer verildiği görülmektedir. Sadece yüzyılın sonunda yazılan *Kitabu's-sukuk*'ta hüccet ve ilamların yanı sıra maruzlara da yer verilmiştir.

XVII. yüzyılın başlarında Timurtaşızade ve Mustafa b. Şeyh Mehmed gibi sadece hüccet, ilam ve nakillere yer veren müellifler olduğu gibi, Baldırzade gibi bunların yanı sıra muraselelere, Sani-i Edirnevi gibi tevcih-i cihata yer verenlere de rastlanmaktadır. XVII. yüzyılın ortalarında ise Ahmed Vehbi'nin imza, elkab ve dibacelere de yer verdiği görülmektedir. Yüzyıl sonlarında Hacibzade'nin eserinde hemen her türlü belge yer almaktadır. Bu tarihten sonra yazılan mecmuaların belge çeşidi açısından genellikle zengin olduğu görülmektedir. Hüccet, ilam ve nakillerin dışındaki belgelere Hacibzade, Baldırzade gibi müellifler mukaddimede yer verirken Süleyman Şeyhi, Şanizade, Debbağzade gibi müellifler diğer bölüm başlıkları gibi ayrı birer başlık olarak ele almışlardır.

6. Belgelerin Uzunluğu

XVI. yüzyılda büyük çoğunlukla kısa hüccetlerden oluşan eserlerin, XVII. yüzyılda yerlerini önemli ölçüde uzun ilamlardan oluşan eserlere terk etmiş olması dikkat çekmektedir. Bu yüzyıldan sonra da sakk mecmualarında genellikle ilamların daha fazla yer aldığı görülmektedir. *Tuhfetu's-sukuk* ve *Dürri's-sukuk* gibi ilam ve hüccetler arasında dengenin sağlandığı eserlerin yanı sıra neredeyse belgelerin tamamı ilam olan *Sakk-i Kayseriye* gibi eserler de vardır.

²⁸ Mehmet İpşirli, "İlmiye Mensuplarının İmza ve Tasdik Formülleri", *Tarih Boyunca Paleografya ve Diplomatik Semineri*, 1986, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi: 1988, s. 177-178.

İlamların tarafların delillerine yer verilmesi hasebiyle genelde hüccetlerden daha uzun olmasının yanı sıra, bir belgede genellikle birden fazla hukukî ilişkiye yer verilmiş olması da belgelerin uzun olmasının sebepleri arasında sayılabilir. Mesela bir Bey' bi'l-vefa ilamında aynı zamanda vekalet, kefalet, sulh gibi ilişkilere de yer verilebilmektedir.

İlamların artmasıyla ortalama belge uzunluğunun artmış olmasının yanı sıra, hüccet ve ilamların her birinin de XVI. yüzyıldan itibaren uzadığı görülmektedir.²⁹ İlk uzamanın Arapça'dan Türkçe'ye geçişte ortaya çıktığı söylenebilir. Bu durum, bir çok konuda aynı belgenin hem Arapça, hem de Türkçe'sine yer verilen *Sukuk-i Şem'i*de açıkça görülmektedir.³⁰

Arapça'dan Türkçe'ye geçişte adeta Arapça belgelerin tercümelere verilirken, zamanla, Türkçe hukuk dilinde değişimler olduğu, yeni kavram ve terkiplerin ilave edildiği, buna paralel olarak da belgelerin biraz daha uzadığı görülmektedir. Farklı yüzyıllara ait eserlerde yer alan Bey' bi'l-vefa hüccetleri mukayese edildiğinde³¹ görülen şudur: XVI. ve XVII. yüzyıl ile XVIII. yüzyıl başlarında belgenin kaydedildiği meclis hakkında “meclis-i şer'-i şerifte” veya “mahfel-i kazada” ifadeleri kullanılırken, XVIII. yüzyıl sonlarıyla XIX. yüzyılda “meclis-i şer'-i şerif-i enverde” veya “meclis-i şer'-i kavim-i lazimu't-ta'zimde” denilmektedir.

Mülkiyet kaydı zikredilirken, XVI. yüzyılda “mülk menzilimi” ifadesiyle yetinilirken, XVII. yüzyılda önce “cemi-i tevabi' ve levahikiyle” ilave edildiği, sonra “silk-i mülk-i sahihamda olup (...) mülk menzilimi kaffe-i hukukiyle” denildiği görülmektedir. XVIII. yüzyılda; *Sakk-i Musazade*'de “yedimde mülk ve hakım olup (...) mülk menzilimi” denirken *Bedaiu's-sukuk*'ta XVI. yüzyıl sadeliğiyle sadece “mülk menzilimi” denildiği görülmektedir. *Tuhfetu's-sukuk*'ta ise “silk-i mülk-i sahihamda münselik olup (...) menzilimi” ifadesi yer almaktadır.

29 Faroqhi, şer'îye sicilleri üzerinde yaptığı mukayesede, belgelerin XVII. yüzyılda, XVI. yüzyıldan daha uzun olduğunu tespit etmiştir. Suraiya Faroqhi, “Onaltıncı ve Onyedinci Yüzyıl Kadı Sicillerinde Kaydolunan Ev Satışlarıyla İlgili Belgelerin Şekil Açısından Değişimi”, *Tarih Boyunca Paleografya ve Diplomatik Semineri*, s. 203-207

30 Mesela vr. 46b'de yer alan muhalaa hüccetlerinden Arapça olan 3 satır, 52 kelimeyken Türkçe olan 4 satır ve 72 kelimedenden (Türkçe hüccette ilave olarak zikredilen kısımda yer alan 11 kelime çıkarıldıktan sonra) oluşmaktadır.

31 Mukayesede şu on eser kullanılmıştır:

XVI. yüzyıl: *Sukuk-i Şem'i*, İstanbul Üniversitesi Merkez T7129, vr. 59a; *Kitabu's-sukuk*, Süleymaniye, Reşid Efendi 281, vr. 27b

XVII. yüzyıl: *Sakk-i Balduzade*, Süleymaniye, Esad Ef. 933, vr. 14b; *Sakk-i Sani-i Edirnevî*, Süleymaniye, İzmir 774, vr. 47b; *Sakk-i Timurtaşzade*, Süleymaniye, Esad Ef. 3612, vr. 214b; *Sakk-i Ahmed Vehbi*, Süleymaniye, Hacı Mahmud 941, vr. 43a.

XVIII. yüzyıl: *Tuhfetu'l-kitab*, Beyazıt Devlet, Beyazıt 2796, vr. 25b; *Bedaiu's-sukuk*, s. 279, 280; *Tuhfetu's-sukuk*, s. 113.

XIX. yüzyıl: *Dürri's-sukuk*, c. II, s. 29, 30.

XIX. yüzyılda *Dürri's-sukuk*'ta yer alan ifade ise şöyledir: “müstakillen malım ve mülküm olan (...) mülk menzilimi cemi-i tevabi' ve levahikiyle.”³²

Yine, süre belirtilirken XVI. yüzyılda, “sene tamamına değin” veya “bir sene vade ile” ifadelerine yer verilirken, XVII. yüzyılda “bir sene tamamına değin müeccel olmak üzere”³³ denildiği görülmektedir. Aynı ilave XVIII. yüzyılda *Sakk-i Musazade* ve *Tuhfetu's-sukuk*'ta yer alırken Şanizade, mülkiyet kaydında olduğu gibi XVI. yüzyıla paralel olarak kısaca ifade etmeyi tercih etmiştir. *Dürri's-sukuk*'ta ise aynı ilaveye “mevud” kelimesi de eklenmiştir.

Kavram ve terkiplerin ilave edilmesinin yanı sıra tertipte de değişiklik ve yeni ilavelerin olduğu görülmektedir. Mukayesede kullanılan on adet Bey' bi'l-vefa hüccetinin tamamında bayi, meclis, müşteri, mebi, mülkiyet kaydı ve süre aynı sırayla zikredilmektedir. Sonra *Sakk-i Şemî*, *Kitabu's-sukuk* ve *Sakk-i Baldırzade*'de sırasıyla; bayiin, mebi, Bey' bi'l-vefa ile sattığı, semeni aldığı, mebi teslim ettiği ve -*Sakk-i Şemî* hariç- müşterinin tasdik ettiği ifade edilmektedir. *Sakk-i Sani-i Edirnevî* de, aynı tertibe sahip olup Bey' bi'l-vefa ile sattığı belirtildikten sonra, ayrıca, müşterinin satın aldığı ilave edilmiştir. Bundan sonraki mecmualarda, yani XVII. yüzyılın ortasından itibaren yine sırasıyla; bayiin, mebi, Bey' bi'l-vefa ile satın teslim ettiği, müşterinin satın alıp teslim aldığı, bayiin semeni aldığı ve -*Sakk-i Musazade* hariç- tasdik edildiği ifade edilmektedir. Ayrıca *Sakk-i Şanizade*'de bayiin sattığı belirtilirken “redd-i mebi ve kabz-ı semen etmek üzere” ifadesi, *Dürri's-sukuk*'ta ise mebi teslim ettiği belirtilirken “ba'de't-tahliye” ifadesi eklenmiştir.

Yaklaşık olarak aynı döneme ait olup aynı tertibe sahip olan eserlerde bile kavramlarda, terkiplerde farklar bulunduğunu da belirtmek gerekir. Mesela, *Sakk-i Şemî*'de “kabz-ı semen ve ikbaz-ı müsemmen” olarak ifade edilen kısım *Kitabu's-sukuk*'ta ve *Sakk-i Baldırzade*'de “kabz-ı semen ve teslim-i mebi”, *Sakk-i Sani-i Edirnevî*'de “kabz-ı semen-i madud ve teslim-i mebi-i mahdud” şeklinde yer almıştır. Yani herhangi bir dönemde kadı ve katiplerin uyması gereken standart bir formülün söz konusu olmadığı söylenebilir. Nitekim bir çok sakk mecmuasında “suretün uhra” denilerek aynı konuda farklı suretlere yer verildiği görülmektedir. Hatta aynı kadının aynı sicilde yer alan tasdik ve imzalarında bile değişiklikler yaptığı bilinmektedir.³⁴

32 *Dürri's-sukuk*'ta; “silk-i mülk-i sahihanda olan” ifadesi yerine “müstakillen malım ve mülküm olan” ibaresinin kullanılmış olması, yine daha önceki mecmualarda yer alan “bi't-tamam ve'l-kemal” ifadesi yerine “kamilen ve tamamen” ifadesinin tercih edilmesi, daha sade bir Türkçe kullanılmaya gayret edildiği şeklinde yorumlanabilir.

33 Sadece *Sakk-i Sani-i Edirnevî*'de “iki ay tecil ile” ifadesiyle yetinilmiştir.

34 İpşirli, “İlmiye Mensuplarının İmza ve Tasdik Formülleri”, *Tarih Boyunca Paleografya ve Diplomatik Semineri*, 1986, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi: 1988, s. 186.

7. Şer'îye Sicilleri ve Sakk Mecmuaları

Sakk mecmualarının tamamının Arapça yazıldığı XVI. yüzyıl ortalarında mahkemelerde, sicillerin önemli ölçüde Türkçe tutulmaya başlanmış olması ve ilk olarak Türkçe sakk mecmuası yazan müelliflerin, artık belgelerin önemli ölçüde Türkçe tutuluyor olması hasebiyle Türkçe'yi tercih ettiklerini ifade etmelerinden hareketle, sakk mecmualarının şer'îye sicillerini takip ettikleri söylenebilir. Zaten bu mecmuaların, daha önce sicillere kaydedilen belgelerden seçilip belli bir müddet sonra temize çekilen belgelerden oluşturulmuş olması da zaman itibarıyla şer'îye sicillerinden sonra geldiklerine delil olarak gösterilebilir.

Faroqhi'nin, sicillerde kaydedilen belgelerde üslup, terkip ve tertip açısından İstanbul'dan taşraya, büyük kentlerden küçüklere doğru yayılan bir modelden söz edilebileceği³⁵ tespiti de göz önünde bulundurularak; İstanbul, Bursa ve Edirne gibi kentlerde kadı ve katiplerin katkılarıyla Türkçe hukuk dilinin süreç içinde oluşup gelişmesine paralel olarak sicillere kaydedilen belgelerde meydana gelen değişimlerin zamanla önce sakk mecmualarına ve bu mecmualar vasıtasıyla da taşra ve küçük kentlere yayıldığı söylenebilir.

8. Literatür

Tespit edilen sakk mecmualarının bir kısmının, belli bir müellif tarafından belli bir tasnif ve tertiple, baş tarafına dibace yazılarak telif edildiği görülmektedir. Ancak diğer bir kısmının belli bir tasnif ve tertip söz konusu olmaksızın bir araya getirilen sakklerden oluştuğu görülmektedir, ki genelde müellifleri belli olmadığı için bunlara anonim sakk mecmuası denilebilir. Anonim mecmuayı derleyen kişi belli olsa bile, onun aynı zamanda belgelerin müellifi olduğu kesin olarak söylenemez.

Anonim mecmualar; mahkemelerde kaleme alınan müsveddelerin katip, naib veya kadılar tarafından toplanması ve bunların herhangi bir eleme ve temize çekme işlemine tabi tutulmaksızın peş peşe yazılmaları sonucu oluşabileceği gibi, katip, naib ya da kadılık görevine yeni tayin edilen bir kimsenin muhter sakk mecmualarından ya da anonim mecmualardan kendisi için bazı belgeleri derlemesi sonucu da ortaya çıkmış olabilir.

Bu literatür çalışmasında, belli bir tasnif ve tertiple belli bir müellif tarafından yazılan eserler, yazıldıkları yüzyıllar itibarıyla tasnif edilerek yazılış tarihi sırasına göre verildikten sonra, anonim sakkler ayrıca tek bir başlık altında ve-

³⁵ Faroqhi, a.g.m., s. 208.

rılmıştır. Yazılış tarihi ya da müellifinin vefat tarihi tespit edilemeyen eserlerin hangi döneme ait olduğunun tespitinde ilgili eserin tasnifi, dili, üslûbu, içerdiği belgelerin çeşidi ve uzunluğu gibi hususlar göz önünde bulundurulmuştur. Ayrıca bazı eserlerde daha önce yazılan eserlere işaret edilmiş olması da yol gösterici olmuştur.

Her bir eserle ilgili olarak önce müellif adı [**kalın** olarak], eser adı [*italik* olarak] ve yazılış tarihi verilmiştir. Müellif tarafından esere verilen adın yanı sıra, müstensihlerin dibace veya fihristin başına yazdıkları ya da kataloglara yazılan farklı adlara rastlanmaktadır. Müstensihlerin genellikle eseri, müellife nispet ederek “sakk-i fûlan” diye adlandırmayı tercih ettikleri görülmektedir. Debbâğzade Numan Efendi'nin eserini telifte yararlandığı mecmuaları “Hacibzade, Hızırzade, Musazade ve Şanizade sakkleri” şeklinde zikretmesi de bu mecmuaların yazarlarına nispetle anıldığını gösterir.

Müellif ya da müstensih tarafından koyulan herhangi bir adın tespit edilemediği durumlarda, aynı tercihten hareketle eser müellife nispet edilerek adlandırıldı. Müellif adı da tespit edilemeyen XVI. yüzyıla ait olduğu düşünülen iki esere ise, *Kitabu's-sakk* ve *Kitabu's-sukuk* isimleri verildi. Karışıklığı gidermek üzere müelliflerin kendi verdikleri ad dışındaki tüm adlar köşeli parantez içine alındı.

Eserin yazılış tarihi tespit edilebilmişse, bu tarih eser adından sonra **kalın** olarak yazıldı. Her bir nüshayla ilgili bilgi verilirken yazılan tarihler ise istinsah tarihini göstermektedir.

Sonra tespit edilebilirdiyse müellif hakkında kısaca bilgi verilip, eserde yer alan belge çeşitleri, belgelerin uzunluğu, eserin dili, bölüm başlıkları ve nükûle yer verilip verilmediği konularında bilgi verilmiştir. Şayet varsa eserin ayırt edici önemli özelliklerine de işaret edilmiştir.

Son olarak eserin Süleymaniye, İstanbul Üniversitesi Merkez, Beyazıt Devlet, Millet, Atf Efendi, Hacı Selim Ağa, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi ve İstanbul Büyükşehir Belediyesi kütüphanelerinde tespit edilebilen nüshaları hakkında her biri bizatihi görülerek elde edilen bilgilere yer verilmiştir. Nüshalar, istinsah tarihlerine göre sırayla verilmiş olup her bir nüshadan sonra parantez içinde ilgili nüshaya dair önemli görülen bazı bilgiler zikredilmiştir. Bazı nüshaların başında ya da sonunda, farklı delillerle ispat edilen hukukî durumlardan hangisinin tercih edileceğini gösteren “tercih-i beyinat” başlığı altında kaleme alınan yazılar bulunmaktadır, ki bunlara da bu kısımda işaret edilmiştir. Yine, nüshalarda yer alan eksikliklere de işaret edilmiş olup, herhangi bir eksikliğe işaret edilmemesi nüshanın tam olduğu anlamına gelmektedir.

XV. Yüzyıl

Mehmed b. İshak, *Ravzatü'l-kâdin*, 865.

Eseri, Fatih Sultan Mehmed'e atfeden müellif, sakk kelimesini hiç kullanmayıp bunun yerine şurut kelimesini kullanmaktadır. Dolayısıyla, eser, şurut geleneğinin son halkasında kabul edilebilir. Ancak, Osmanlı coğrafyasında yazılıp tespit edilebilen ilk eser olması hasebiyle sakk mecmualarıyla ilgili literatürde bu esere de yer verildi.

Genelde kısa hüccetlerden oluşan eserin özellikle dava bölümünde uzun ilamların da yer aldığı görülmektedir. Tamamı Arapça olan eserde nükûle yer verilmemiştir. Fıkıh kitaplarında yer alan 37 bölüm başlığı altında ibadetler hariç muamelat, münakehat, ukubat, usul-i muhakeme konularına, fıkıh kitaplarından farklı bir tertiple yer verildiği görülmektedir.

Süleymaniye, Yazma Bağışlar 51; yy: yazma, 1005, 33 (145-177) vr.

XVI. Yüzyıl

Ebussuud b. Mehmed el-İskilibî, *Bidaatü'l-kâdi li ihtiyacihî fi'l-müstakbeli ve'l-mazî*³⁶

1545-1574 yılları arasında 28 yıl Şeyhülislamlık yapan Ebussuud Efendi'nin Osmanlı hukukunda çok önemli bir yeri olduğu bilinmektedir.³⁷

Eserde tamamı Arapça yaklaşık 60 belge yer almaktadır. Belgelerin çok büyük bir bölümünün hüccet olduğu görülmektedir ki bu belgeler genellikle "ekarra fılan b. fılan (...)" şeklinde başlamaktadır. Dokuzuncu bölümde ilam ve nakillere yer verilen eserin onuncu bölümünde de ilam vardır. Dibacede de belirtildiği üzere her bir meseleyle ilgili hukukî durum asgarî sayıda kelimeyle ortaya konmaya çalışılmıştır. Bunun yanı sıra genellikle her bir belgede tek bir hukukî ilişkiye yer verilmesi de belgelerin kısa olmasını sağlamıştır.

Eserde nükûle yer verilmediği gibi şirket, mudarebe, kefalet, havale vb. fıkıh kitaplarında yer alan bir çok konuyla ilgili belgelere de yer verilmediği görülmektedir. 10 bölümden oluşan eserin bölüm başlıkları şöyledir: (1) Beyanü's-sakk;³⁸ (2) Vakıf; (3) Nikah, talak, nafaka; (4) Nasb-ı vasi, vasiyet; (5) İcare, hibe; (6) İtak, tedbir, mükateb; (7) Bey', deyn; (8) Sulh, ibra, teslim, eda; (9) Nakl-i şehadet, şahitlerin şehadetini inkar eden kimse huzurunda hükmün sabit olması; (10) Diyet, kısas.

36 Bir nüshanın başına (Kasidecizade, 682) "smaatü'l-kâdi" şeklinde bir not düşüldüğü için katalogta da eser adı böyle yazılmış olmakla beraber aynı nüshanın dibacesinde de görüldüğü gibi müellifin esere verdiği isim bu şekildedir.

37 Ayrıntılı bilgi için bkz.: Abdullah Demir, "Ebussuud Efendi'nin Osmanlı Hukukundaki Yeri", Doktora Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi, 2004.

38 Bu bölümde sakke dair bilgiler verilmektedir.

Gerek isim benzerliği, gerek aynı dönemde yazılmış olması ve gerekse de dibacede yer alan ifadelerin önemli ölçüde benzerlik taşımaları hasebiyle bu mecmua Pîr Mehmed b. Musa'nın mecmuasıyla karıştırılabilmektedir. Nitekim bir nüshada [Laleli 3711] aynı eserin *Keşfü'z-zunun*'da hem Mehmed b. Musa'ya, hem de Ebussuud Efendi'ye nispet edildiği şeklinde hamîşe not düşülmüştür.

- a. Atıf Efendi 2582; yy: yazma, 997, 8 (21-28) vr. (Dibacede bölüm başlıkları var.)
- b. Süleymaniye, Laleli 3711; yy: yazma, 1123,³⁹ 10 (30-39) vr. (Dibacede bölüm başlıkları var, onuncu bölüm eksik.)
- c. Süleymaniye, Hacı Mahmud Ef. 6314; yy: yazma, tz., 13 (31-43) vr. (Dibacede bölüm başlıkları var.)
- d. Süleymaniye, Kasidecizade 682; yy: yazma, tz., 8 (21-28) vr. (dibacede bölüm başlıkları var)

Pîr Mehmed b. Musa b. Mehmed el-Bursevî, *Bidaatü'l-kâdî li ihtiyacihî ileyh fi'l-müstakbeli ve'l-mazi*

Müellif dibacede, mahkemelerde görev yaptığını ve ömrünün önemli bir kısmını kadıların bilmesi gereken ilimlere tahsis ettiğini ifade etmektedir.

Eser, belgelerin çoğunun hüccet olması, hüccetlerin çoğunlukla “ekarra fülân b. fülân (...)” diye başlaması, az da olsa nakil ve ilamlara yer verilmesi, belgelerin kısa olması, nükûle yer verilmemesi, dilin Arapça olması açılarından Ebussuud Efendi'nin mecmuasıyla paralellik arz etmektedir. Ancak özellikle dördüncü bölümde Bey' bi'l-vefa, Bey' bi'l-istiğlal, havale, kefalet gibi konularla ilgili belgelere yer verilmiş olması hasebiyle bu eserin Ebussuud Efendi'nin eserine nazaran daha şümulü olduğu söylenebilir.

9 bölümden oluşan eserin bölüm başlıkları şöyledir: (1) Unvan-ı sukuk; (2) Nikah, nafaka, talak, nasb-ı vasi; (3) İtak, tedbir, mükateb; (4) İkrar, Bey', dü-yûn, sulh, ibra, icare, hibe; (5) Şahitlerin şهادetini inkar edenin huzurunda sabit olan hüküm; (6) Nakl-i şهادet; (7) Vakıf, istibdal; (8) Diyet, kısas; (9) Çeşitli suretler.

- a. Süleymaniye, Laleli 1097; yy: yazma, 961, 16 vr. (Dibacenin ikinci sayfası eksik olduğu için fihrist yok, sadece 4 ve (7) bölümün bir kısmı ile 8 ve (9) bölümün tamamı mevcut.)
- b. Süleymaniye, İsmihan Sultan 216; yy: yazma, 970, 20 vr. (Dibacede bölüm başlıkları var.)
- c. Süleymaniye, M. Arif ve M. Murad 15; yy: yazma, 983, 49 vr. (Dibacede bölüm başlıkları var.)

39 Birden fazla eserin yer aldığı bu nüshada, istinsah kaydı sondaki eserin bitiminde yer almaktadır.

- d. Süleymaniye, Fatih 2274; yy: yazma, 991, 21 vr. (Dibacede bölüm başlıkları var.)
- e. Süleymaniye, Denizli 166; yy: yazma, tz., 18 vr. (Dibacede bölüm başlıkları var, sadece ilk üç bölüm ve 4. bölümün bir kısmı mevcut.)

Hamza Karahisarî, *Mühimmatü'l-kudat li ihtiyacihim ileyh fi külli'l-mühimmat*

Mahkemelerde görev yapan müellif, eseri telif ederken az sözle manayı tam olarak ifade etmeye çalıştığını ifade etmektedir.

Çoğu hüccet, bir kısmı ilam ve nakil olan belgelerin büyük ölçüde kısa olduğu görülmektedir. Nükûle yer verilmeyen eserde dil Arapça olmakla beraber, istisnâ de olsa özellikle hatime kısmında Türkçe belgelere de yer verilmiştir.

Bir mukaddime, on bölüm ve bir hatimeden oluşan eserde konu başlıkları şöyledir: (1) Nikah, talak, rada'; (2) İtak, tedbir, kitabet; (3) Bey', hibe, icare; (4) Deava, sulh, ibra; (5) İkrar, şahitlerin şehadetini inkar eden huzurunda hükmün sabit olması; (6) Kefalet, vekalet, mudarebe, havale; (7) Cinayat, diyat; (8) Müzaraa, müsakat, şirket; (9) Nakl-i şehadet (kitabu'l-kâdî ile'l-kâdî); (10) Vakıf, vesaya. Mukaddime, "fi beyani's-sakk ve unvanuhu" başlığını taşıırken hatimede çeşitli belgelere yer verildiği görülmektedir.

- a. İstanbul Üniversitesi Merkez A6393; yy: yazma, 994,⁴⁰ 51 vr. (Dibacede bölüm başlıkları var.)
- b. Süleymaniye, Yazma Bağışlar 51; yy: yazma, 1005,⁴¹ 80 (53-132) vr. (Dibacede bölüm başlıkları var.)

Derviş Mehmed b. Mevlana Eflatun, [*Sakk-i Derviş Mehmed, Sakk-i Arabi, Sukuku's-Şerriyye*]

Hüccet, nakil ve ilamlardan oluşan eserde belgeler genelde kısadır. Nükûle yer verilmeyen eserin dili Arapça'dır. Veliyüddin Ef. 2697 nolu nüshada metin içerisine yazılmış olan bölüm başlıkları şöyledir: (1) Büyü'; (2) İcare; (3) Şirket; (4) Mudarebe; (5) İkrar; (6) Hibe; (7) Müzaraa, müsakat, ihya-i mevat;⁴² (8) Vekalet; (9) Kefalet, havale, iflas; (10) Sulh, ibra; (11) Nikah; (12) Talak; (13) Nafaka; (14) İtak; (15) Nakiller.

- a. Süleymaniye, Reşid Ef. 374; yy: yazma, tz., 24 (89-112) vr. (Fihrist yok, son kısmı biraz eksik)
- b. Beyazıt Devlet, Veliyüddin Ef. 2697; yy: yazma, tz., 24 (121-144) vr. (Fihrist yok, nüshada dibace olmaması hasebiyle müellif ismi yer almadığı için, katalogda sadece eser adı olarak "sukuk" yazılmış olmakla beraber istinsah kaydında eserin Eflatunzade'ye ait olduğuna dair not mevcuttur.)

40 Devamında yer alan diğer eserin sonundaki istinsah tarihi.

41 Devamında yer alan diğer eserin sonundaki istinsah tarihi.

42 İhya-i mevat başlığına sadece bu eserde rastlanmıştır.

[*Kitabu's-sakk*],⁴³ 998⁴⁴

Eser, başında Baldırzade Mehmed Efendi'ye ait mecmuanın dibacesinin ilk sayfası yer aldığından, katalogda Baldırzade'ye nispet edilmiştir. Halbuki eser Baldırzade'nin mecmuasından farklıdır. Aralarında birinin Türkçe [Baldırzade] diğeri büyük ölçüde Arapça olması gibi temel farklar mevcuttur. Bu eserde çok az sayıda Türkçe belge yer almaktadır. Bölüm başlıklarının hemen hemen aynı olması, Baldırzade'nin önce Arapça, sonra Türkçe mecmua yazmış olabileceğini hatıra getirirse de, vefat tarihinin 1060 olması bu ihtimali zayıflatmaktadır.

İlam ve hüccetlerden oluşan eserde nükûle yer verilmemiştir. Eserin ilk iki bölümü ve üçüncü bölümünün bir kısmı eksiktir. Üçüncü bölümün Büyü' olduğu anlaşılakta olup diğer bölüm başlıkları şöyledir: (4) Deava; (5) İkrar, şahitlerin şahadetini inkar edenin huzurunda hükmün sabit olması; (6) Kefalet, vekalet, mudarebe, havale; (7) Cinayet, diyet; (8) Müzaraa, müsakat, şirket; (10) Vakıf. Daha sonra çeşitli belgelere yer verilmiştir.

Beyazıd Devlet, Veliyüddin Ef. 1456; yy: yazma, 999, 111 vr. (Fihrist yok.)

Tuhfetu'l-kudat, [*Sukuk-i Şem'i*]⁴⁵

Belgelerin önemli bir kısmının hem Arapça, hem de Türkçe'sinin bulunduğu eserde bazı konularda sadece Arapça, bazı konularda ise sadece Türkçe belgelere yer verilmiştir. Belgeler hüccet, ilam ve nakillerden oluşmuştur. Nükûle yer verilmeyen eserde belgelerin genellikle kısa olduğu görülmektedir.

Dokuz bölümden oluşan eserin bölüm başlıkları şöyledir: (1) Unvan-ı sukuk; (2) Nikah, farz-ı nafaka, talak, nasb-ı vasi; (3) İtak, tedbir, mükateb; (4) İkrar, Bey', deyn, ibra, icare, hibe; (5) Enva-i nakil; (6) Şahitlerin şahadetini inkar edenin huzurunda sabit olan hüküm; (7) Vakıf, istibdal; (8) Diyet, kısas; (9) Çeşitli suretler. Bölüm başlıklarının Pîr Mehmed b. Musa'nın mecmuasıyla aynı olduğu görülmektedir.⁴⁶

İstanbul Üniversitesi Merkez T7129; yy: yazma, tz., 20 (44-63) vr. (Dibacede bölüm başlıkları var.)

43 Eserin baş kısmı eksik olduğundan ne eser adı, ne de müellif adı tespit edilememiştir.

44 Eserin sonunda ferağ ya da istinsah kaydı yer almamakla birlikte, eserdeki bazı belgelerin 996-998 tarihli olması ve devamında yer alan fetva mecmuasının istinsah tarihinin 999 olması hasebiyle, eserin 998 ya da 999 tarihinde yazıldığı söylenebilir. İlki müellifin yazdığı tarih, ikincisi ise istinsah tarihi olabileceği gibi, eser müellif nüshası da olabilir ki bu durumda tarih ikisinden biri olabilir.

45 Dibacenin üst tarafında yazılan bu ad, muhtemelen müstensih tarafından yazılmış olmalıdır. Muhtemelen buradaki Şem'i ifadesinden hareketle, eser, katalogda Şemullah Perzerinli Şem'i (ö. 1000/1592)'ye nispet edilmiştir. Eserin yazılış tarihi hakkında da bilgi sahibi olmadığımız için kesin bir şey söylemek mümkün görünmese de eserde yer alan belgelerin yaklaşık yarısının Arapça olması ve tasnifi, eserin XVI. yüzyıl sonlarına ait olduğuna delil olarak kabul edilebilir ki bu da nispetin doğru olabileceğini göstermektedir.

46 Sadece 5. ve 6. bölümler yer değiştirmiştir.

[*Kitabu's-sukuk*]

Dibaccede uzun müddet mahkemelerde görev yaptığını ve sakk ilmine vakıf olduğunu belirten müellifin, “bu abd-i hakir” demekle yetinerek, ne kendi adı ne de eser adına dair bir şey yazmadığı görülmektedir. Eserin, tespit edilebilen diğer mecmualardan ayrı müstakil bir mecmua olduğu anlaşılmaktadır.

Aşağı yukarı her konuyla ilgili birer belge yer alan eserde, belgelerin büyük çoğu hüccet olup az bir kısmı ilamdır. Ayrıca son bölüm maruzlara ayrılmış ve üçüncü bölümde nakillere yer verilmiştir. Eser, tespit edilebilen mecmualar arasında tamamı Türkçe olan ve maruzlara yer verilen ilk eser olması hasebiyle dikkat çekmektedir. Nüküle yer verilmeyen eserdeki belgelerin genelde kısa olduğu, az da olsa orta uzunlukta belgelerin de bulunduğu görülmektedir.

Yedi bölümden oluşan eserin bölüm başlıkları şöyledir: (1) Nikah, talak, hul', farz-i nafaka, nasb-i vasi; (2) İtak, kitabet, tedbir; (3) Enva-i nakl-i şehadet, kaziyeyi münkir mahdarında sabit olanı yazma; (4) Diyet, kısas; (5) Mubayeat, muamelat, hibe; (6) Vakıf; (7) Maruz yazmayı bildirir.

- a. Süleymaniye, Süleymaniye 1063; yy: yazma, 1006, 35 vr. (Dibaccede bölüm başlıkları var, katalogda eser adı “Mecmuatu's-sukuk ve'l-hüccet” şeklinde verilmiş, devamında imza ve hüccetler var.)
- b. Millet, Ali Emiri Şer'îye 471; yy: yazma, 1084, 13 vr. (Dibace yok, bölüm başlıkları var.)
- c. Süleymaniye, Reşid Efendi 281; yy: yazma, tz.,⁴⁷ 18 (17-34) vr. (Dibaccede bölüm başlıkları var, yedinci bölüm yok, hamışte sonradan yazılmış farklı belgeler var.)
- d. Hacı Selim Ağa, Kemankeş 524; yy: yazma, tz., 12 (35-46) vr. (Dibaccede bölüm başlıkları var, katalogda eser adı “Sukuk Risalesi” olarak yazılmış, altıncı bölümün tamamı, beşinci bölümün son kısmı ve yedinci bölümün baş tarafı yok.)

XVII. Yüzyıl

Baldırzade Şeyh Mehmed el-Bursevi (ö. 1060/1650), [*Sakk-i Baldırzade, Kitabü's-sakk*]⁴⁸

Bursa ahalisinden olan müellif, uzun zaman mahkemelerde naib ve katip olarak görev yaptığını, bu esnada bir çok vakıyı kayda geçirdiğini ve bu suret-

⁴⁷ Katalogda, eserin Edirne'de, 1003 tarihinde yazıldığı belirtilmektedir. Bu bilgi aynı kitapta bu mecmuadan sonra istinsah edilmiş başka bir esere aittir. Buradan hareketle bu mecmuanın da 1003 yılında ya da daha önce istinsah edildiği söylenebilir.

⁴⁸ Eserin müellif tarafından kaleme alındığı tarih tespit edilememiştir. Tespit edilebilen nüshalar içerisinde istinsah tarihi en eski olan 1027 tarihlidir. Ahmed Vehbi el-Bursevî eserinin dibacesinde önce Baldırzade'nin daha sonra Sani-i Edirnevî'nin mecmua tertip ettiklerini ifade etmektedir ki, Sani-i Edirnevî'nin eserini 1024 yılında yazmış olmasına binaen Baldırzade'nin eseri bu tarihten önce kaleme aldığı söylenebilir.

lerin zamanla unutulup gitmemesi için bir mecmua tertip etmeye karar verdiğini ifade etmektedir. *Vefeyatname*, *Haşiyetü'l-eşbah* gibi eserleri de bulunan müellifin daha sonraki yıllarda kadılık yaptığı bilinmektedir.⁴⁹

Bir müddet mecmua Arapça mı, Türkçe mi olsun diye tereddüt geçirdiği anlaşılan müellifin, belge yazımında artık Arapça'nın nadiren kullanılır olması ve Türkçe'nin yaygınlaşmış olması hasebiyle Türkçe'yi tercih ettiği, dolayısıyla elinde bulunan suretlerden Türkçe olanlarını bir araya getirerek bu mecmuayı oluşturduğu anlaşılmaktadır.

Eser, tespit edilen mecmular arasında ilam, hüccet, maruz ve nakillerin yanı sıra mukaddime de olsa müraselelere yer veren ilk eser olması hasebiyle dikkat çekmektedir. Nükûle yer verilmeyen eserde, kısa ve orta uzunlukta belgeler bulunmaktadır.

Bir mukaddime, on bölüm ve bir hatimedden oluşan eserin bölüm başlıkları şöyledir: (1) Nikah, talak, rada', takdir-i nafaka; (2) İtak, tedbir, kitabet; (3) Bey', hibe, icare; (4) İkrar-ı deyn; (5) Dava, sulh, ibra; (6) Kefalet, vekalet, mudarebe, havale; (7) Cinayat, diyat; (8) Müzaraa, müsakat, şirket; (9) Nakl-i şehadet, vürûd-i nakil; (10) Vakıf, istibdal, vesaya, Hatime: Münaseha, iflas sübutu ve bazı keşif suretleri.

- a. Süleymaniye, Hacı Mahmud Ef. 1033; yy: yazma, 1027, 37 vr. (Fihrist yok.)
- b. Süleymaniye, Yazma Bağışlar 3936; yy: yazma, 1030, 42 (37-78) vr. (Hatime yok, fihrist yok.)
- c. Beyazıt Devlet, Veliyüddin Ef. 1420; yy: yazma, 1146, 19 (36-54) vr. (Fihrist yok, 10. bölüm ve hatime eksik, devamında emir ve ferman suretleri var, nüshanın başında ise fıkıh bablarına ayrılmış olarak üç sayfalık tercih-i beyinat var.)
- d. Süleymaniye, Esad Ef. 933; yy: yazma, tz., 42 vr. (Dibacenin sonunda bölüm başlığı var.)
- e. İstanbul Üniversitesi Merkez T1313; yy: yazma, tz., 37 (89-125) vr. (İkinci ve onuncu bölümlerin tamamı, birinci ve üçüncü bölümün bir kısmı yok, fihrist yok.)
- f. İstanbul Belediye Ktp., M. Cevdet K105; yy: yazma, tz., 32 (175-206) vr. (Fihrist yok, sadece ilk dört bölüm ve beşinci bölümün bir kısmı var.)

Mehmed b. Derviş Mehmed es-Sani el-Edirnevî, [*Sakk-i Sani-i Edirnevî*], 1024

Mahkemelerde görev yaptığını ve ilm-i sakke vâkıf olduğunu belirten müellif, daha önce yazılan muteber sakk kitaplarının Arapça olduğunu ve kimsenin Türkçe sakk kitabı yazmadığını ifade etmektedir. Ona göre bu durum, Türkçe belge tanzim edecek kadı ve katipler için büyük bir zorluk meydana getiriyor-

⁴⁹ Bursalı Mehmed Tahir Efendi, *Osmanlı Müellifleri*, A. Fikri Yavuz ve İsmail Özen, (yay. haz.), İstanbul: Meral Yayınevi, tz., c. I, s. 288.

du. Bunun için Türkçe sakkleri toplayarak bir mecmua yazmaya karar verdiği ni söylemektedir.

Eser; hüccet, ilam, maruz, nakil, tevcih-i cihat gibi belgelerden oluşmaktadır. Belgelerin kısa ve orta uzunlukta olduğu görülmektedir. Eserde nükûle yer verilmemiştir.⁵⁰

Bölüm başlıkları: (1) Nikah, talak, hul', rada'; (2) İtak, tedbir, kitabet; (3) Nasb-ı vasi, farz-ı nafaka; (4) Mübayaat, muamelat, hibe, rehin, vedia, ariyet, icare; (5) Vekalet, kefalet, havale, mudarebe; (6) İkrar, dava, şahadet, şirket, müzaraa, müsakat, sulh, ibra; (7) Diyet, kısas; (8) Keşif, meremmet; (9) Nakl-i şahadet, vürud-i nakil, üslub-i zahriye; (10) Vakıf, istibdal, tevcih-i cihat.

- a. Süleymaniye, Esad Ef. 810; yy: yazma, 1024, 149 vr. (Dibacede bölüm başlıkları var.)
- b. Süleymaniye, İzmir 774; müst. Mehmed b. Ahmed Yazıcızade, yy: yazma, 1038, 191 vr. (Dibacede bölüm başlıkları var, satır aralarındaki tashihler İstanbul kadısı Abdülhalim b. Mehmed'e ait.)
- c. İstanbul Belediye Ktp., Muallim Cevdet K74; müst. Süleyman b. Osman el-Bolvî, yy: yazma, 1114, 180; (81-260) vr. (Fihrist yok, öncesinde Hacıbade'ye ait mecmuanın mukaddimesi var.)
- d. İstanbul Belediye Ktp., Muallim Cevdet K427; yy: yazma, tz., 51 vr. (Yedinci bölüme kadar var, yedinci bölüm de eksik.)
- e. Süleymaniye, İzmir 284; yy: yazma, tz., 135 vr. (Fihrist yok, hamîşe "Sakk-i Şanizade" şeklinde düşülen notun doğru olmadığı görülmektedir.)
- f. İstanbul Üniversitesi Merkez T3179; yy: yazma, ty., 98; (13-110) vr. (Fihrist yok.)
- g. İstanbul Üniversitesi Merkez T1313; yy: yazma, ty., 1-88 ve 126-129 vr. (Fihrist yok, hamîşe tashihler ve aynı konuyla ilgili farklı belgeler var, eser dağılmış, sonradan toplanırken sıraya riayet edilmemiş, onuncu bölüm ortalara, dördüncü bölüm sonlara kaymış, araya Baldırzade'nin mecmuası girmiş ve bu halden sonra varak numaraları yazılmış.)
- h. Milli Kütüphane, 03 Gedik 17378/3; yy: yazma, tz., 68; (52-119) vr. (Üç, dört, beş ve altıncı bölümler mevcut.)⁵¹

Mustafa b. Şeyh Mehmed, *Ravzatü'l-kudat fi'l-mehadiri ve's-sicillat*, [Sakk-i Fındıkzade]⁵²

30 yıl mahkemelerde görev yaptığımı, dolayısıyla bu ilimde maharet sahibi olduğumu ifade eden müellif, görevi esnasında kendisi için bazı belgeleri top-

50 Diğer nüshalarda nükûl bulunmazken sadece İstanbul Üniversitesi Merkez T3179 numaralı nüshada yer alan nükûlün sonradan ilave edilmiş olması muhtemeldir.

51 Eserin fotoğraflarını gösteren Yunus Uğur'a teşekkür ederim.

52 Bazı nüshaların hamîşinde veya istinsah kaydında bu şekilde ya da "Sukuk-i Fındık Efendi" gibi kayıtlar bulunmaktadır.

ladığını ve belgeler yeterli sayıya ulaştıktan sonra bunları belli bir tertiple bir araya getirmek istediğini belirtmektedir.

Çoğunlukla uzun ilamlardan oluşan eserde, hüccet ve nakillere de yer verilmiştir. Müellif, bu sahada kitap ve risalelerin yazıldığını, ancak bu eserlerin yazıldığı dilin Bilâd-ı Rûm'da kullanılmayan Arapça olduğunu, bundan ötürü eserinde yer verdiği belgelerin bir kısmının Türkçe, bir kısmının da Arapça olduğunu ifade etmektedir. Ancak Arapça belge sayısının az olduğu görülmektedir.

Eserde nükûle yer verilmemiş olmakla birlikte Atıf Efendi 1114 ve Beyazıt 2669 nolu nüshalarda neredeyse metin kadar nükûle yer verilmiştir ki bu kısmın sonradan ilave edilmiş olması muhtemeldir.

Eser iki ciltten oluşmaktadır. Ancak müellif ikinci cildi yirmi sene aradan sonra temize çekme fırsatı bulduğunu belirtmektedir. Ki bu durum, tespit edilebilen nüshaların çoğunun sadece ilk cilde ait olmasının sebebi olabilir. Bölüm başlıkları şöyledir:

Cilt I: (1) Nikah; (2) Talak, hul'; (3) İtak, tedbir, kitabet; (4) Kefalet; (5) Havaile; (6) Vekalet; (7) Müzaraa, müsakat, selem, şufa; (8) Hibe; (9) İkrar, rehin, istiğlal; (10) İcare; (11) Çeşitli belgeler.

Cilt II: (12) Vesaya; (13) Nakl-i şehadet; (14) Büyü'; (15) Sulh; (16) Vakıf.

Bu tertipte; cinayat başlığının, altıncı bölümde vekalet üst başlığı altında; şirket mudarebe, bidaa başlığının on birinci bölümün devamı olarak ikinci cildin başında ele alınması gibi anlamlandırmada güçlük çekilen durumlar vardır. Cinayat başlığının sadece Atıf Efendi nüshasında bölüm başlığı olarak yazıldığı, böylece bu nüshada birinci cildin on iki bölümden oluştuğu görülmektedir. Bu durum başlıkların müellif tarafından değil, müstensihler tarafından yapılmış olabileceği ihtimalini gündeme getirmektedir. Hatta belge adlarının da tıpatıp aynı olmaması bu ihtimali güçlendirmektedir.

- a. Süleymaniye, Yazma Bağışlar 4716; yy: yazma, 1091, 270 vr. (Sadece birinci cilt mevcut, fihrist yok.)
- b. Süleymaniye, Esad Ef. 806; yy: yazma, 1091, 135 vr. (Sadece ilk yedi bölüm mevcut, fihrist yok.)
- c. Süleymaniye, Laleli 1096; yy: yazma, 1136, V+176 vr. (Tüm belge adlarının yer aldığı fihrist var, hamışte tashihler ve aynı konuyla ilgili farklı belgeler var, sadece birinci cilt mevcut.)
- d. Atıf Efendi 1114; yy: yazma, ty., 323 vr. (Baş taraf eksik olduğu için dibace ve fihrist yok, nüsha 44. varaktan başlıyor, ama başına sonradan eklenen başka bir mecmuaya ait on bir varaklık parça, muhtemelen bu mecmuanın baş kısmı zannedilerek, kurşun kalemle on ikiden başlanarak yeniden numaralandırılmış olmakla beraber, ilk numaralandırmanın doğru olduğu anlaşılmaktadır.)

- e. Süleymaniye, Amcazade Hüseyin Paşa 192; yy: yazma, tz., 1. cilt 194 vr., 2. cilt 189 (195-393) vr. (Bölüm başlıklarından oluşan fihrist var.)
- f. Süleymaniye, Hacı Mahmud Ef. 1016; yy: yazma, 1273, 215 sayfa (Ayrıntılı fihrist var, eser uzun bir aradan sonra belgelerin bir kısmına yer vermek suretiyle istinsah edilmiş.)
- g. Atıf Ef. 1168; yy: yazma, ty., 1-30, 77-88 vr. (Eser dağıldıktan sonra düzen-siz olarak ciltlenmiş, araya farklı mecmualar girmiş, sadece ilk dört böl-üm var.)
- h. Beyazıd Devlet, Beyazıd 2669; yy: yazma, tz., VI+176 vr. (Ayrıntılı fihrist var, sadece birinci cilt mevcut.)

Timurtaşızade Derviş Şemseddin,⁵³ [*Sakk-i Timurtaşızade*]⁵⁴

Rumeli vilayetinde İpsala ahalisinden olan müellifin, ömrünün önemli bir kısmında mahkemelerde görev yaptığı anlaşılmaktadır. Müellif, eserin dibace-sinde, ilm-i sakke vakıf olduğunu ve bu mecmuayı görevi esnasında kayda ge-çirdiği belgelerden oluşturduğunu ifade etmektedir.

Eserde yer alan belgeler hüccet, nakil ve ilamlardan oluşmaktadır. Belgeler uzunluk açısından da farklılık arz etmekte; uzun, kısa ve orta uzunlukta belge-ler bulunmaktadır. Belgelerin çoğu Türkçe olmakla beraber az da olsa Arapça belge de mevcuttur. Nükûle yer verilmemiştir.

Bölüm başlıkları: (1) Nikah, talak, hul', rada'; (2) İtak, tedbir, kitabet; (3) Nasb-ı vasi, farz-ı nafaka; (4) Mübayaat, muamelat, hibe, rehin, vedia, ariyet, icare, ıskat, şufa, ikale, bey bi'l-vefa ve istiğlal; (5) Vekalet, kefalet, havale, mu-darebe; (6) İkrar, şahadet, şirket, müzaraa, müsakat, sulh, ibra; (7) Diyet, kısas, keşif; (8) Keşf-i meremmet; (9) Nakl-i şahadet, üslub-i zahriye, miras; (10) Vak-fiye çeşitleri, istibdal, vakıf, tevcih-i cihat, üslub-i mekatib ve bazı suretler.

Süleymaniye, Esad Ef. 3612; müst. Halil, yy: yazma, 1084, 80 (176-255) vr. (Dibacede bölüm başlıkları var.)

Ahmed Vehbi b. Mustafa el-Bursevî, [*Sakk-i Ahmed Vehbi, Sukuk Mecmuası*]

Bursa'da kadılık yaptığı anlaşılın müellif, görevi esnasında kayda geçirilen bazı belgelerin müsveddelerini toplayıp, daha sonra bunları belli bir tertiple bir araya getirmek suretiyle bu mecmuayı hazırladığını ifade etmektedir.

53 Katalogda müellif adı meşhur Hanefî fakihî Şemseddin Mehmed b. Abdullah et-Temurtaşî (ö. 1004/1596) şeklinde verilmiş olmakla beraber eserin dibacesinde müellifin Rumeli vila-yetinde İpsala ahalisinden olduğu ifade edilmektedir. Halbuki Hanefî fakihî Timurtaşî, Gaz-ze ve Kahire'de yaşamıştır.

54 Eserin yazıldığı tarih tespit edilememiştir. Az da olsa Arapça belge içermesi, on bölümden oluşması XVII. yüzyıl başlarına ait olabileceğini gösterse de, belgelerdeki terkipler ve kulla-nılan üslup, eserin *Sakk-i Baldırzade* ve *Sakk-i Sani-i Edirnevî*'den sonra yazılmış olabile-ceğini göstermektedir.

Eserde hüccet, ilam, maruz, murasele, nakil, imza, elkab ve dibacelere yer verilmiştir. Tespit edilen eserler arasında imza, elkab, ve dibacelere yer veren ilk mecmua olması dikkat çekmektedir. Belgelerin genellikle uzun olduğu görülmektedir. Nükûle yer verilmeyen eserin dili Türkçe'dir.

Bölüm başlıkları: (1) Nikah; (2) Talak; (3) Muhalaa; (4) İtak; (5) Kitabet; (6) İbak; (7) Şirket; (8) Büyü'; (9) Dava; (10) Hibe; (11) Vakıf; (12) Vesaya; (13) İcare; (14) Kismet; (15) Diyat; (16) İkrar; (17) Şehadet; (18) Yemin; (19) Vekalet; (20) Mudarebe; (21) Havale; (22) Kefalet; (23) Sulh; (24) Vedia; (25) Ariyet; (26) Rehin; (27) Nükul (nakiller); (28) Murasele; (29) Vurud; (30) Uruz (maruzlar); (31) İmza suretleri; (32) Elkab.

Süleymaniye, Hacı Mahmud Ef. 941; müst. Mehmed, yy: yazma, 1125, 145 vr. (Bölüm başlıklarını içeren fihrist var, hamişe sonradan başka belgeler yazılmış.)

Hacibzade Mehmed b. Mustafa b. Mahmud el-İstanbulî (ö. 1100/1689),
Bidaatü'l-hükkam fi ihkami'l-ahkam, [*Sakk-i Hacibzade, Sakk-i Revî*], 1092

Üsküdar Mollahğına kadar yükselen müellifin, fıkıh ilminde ihtisas sahibi olduğu bilinmektedir.⁵⁵ Müellif, 1064 ile 1081 yılları arasında topladığı müsveddeleri, 1090 yılında görevden ayrıldıktan sonra 1092'ye kadar, temize çekmek suretiyle bu mecmuayı oluşturduğunu ifade etmektedir.

Hüccet, ilam, murasele, nakil, kitabu'l-kâdî ile'l-kâdî, dibace, elkab ve maruzlara yer verilen eserde, kısa ve orta uzunlukta belgeler de yer almakla birlikte, belgelerin önemli bir kısmının uzun olması dikkat çekmektedir. Nükûle yer verilmeyen eserde belgelerin çoğu Türkçe olmakla beraber, az da olsa Arapça belge de mevcuttur.

Eser bir mukaddime, 23 bölüm, bir teznib ve bir hatimeden oluşmaktadır. Yedi kısımdan oluşan mukaddimenin; birinci kısmında ilm-i şuruta, ikinci kısmında bu ilmin muhtelif isimleri, rükünleri, şurut, ahkam, sünnet ve müstehaplarına, üçüncü kısmında hakikatü'l-kada, hükmü'l-kada, hikmetü'l-kada, edebü'l-kâdî, edebu istima-i dava, edebu istima-i şehadet ve benzeri meselelere, dördüncü kısmında sakklerde kullanılan lakablara, beşinci kısmında maruz nevilere, altıncı kısmında murasele nevilere, yedinci kısmında imza suretlerine dair bilgi ve örnekler verilmektedir.

Teznibde çeşitli suretlere yer veren müellif hatimede ilm-i inşa hakkında bilgi vermektedir. Eserin bölüm başlıkları ise şöyledir: (1) Nikah; (2) Talak; (3) İtak, tedbir; (4) Şirket; (5) Müsakat; (6) Vakıf; (7) Bey'; (8) Kefalet; (9) Havale; (10) Şehadet; (11) Kitabü'l-kâdî ile'l-kâdî; (12) Vekalet; (13) Dava; (14) İkrar; (15) Sulh; (16) Mudarebe; (17) Vedia; (18) Hibe; (19) İcare; (20) Kismet; (21) Rehin; (22) Diyat ve cinayat; (23) Vesaya.

⁵⁵ Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani*, Nuri Akbayar, (yay. haz.), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996, c. I, s. 327.

- a. Atuf Efendi 1111; yy: yazma, 1107, iii+189 vr. (Varak numaraları verilmeksizin her bir belgenin adının yer aldığı fihrist var.)
- b. Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Ktp. Şişli 141; müst. Seyyid Salih b. Musa, yy: yazma, 1122, 244 vr. (Ayrıntılı fihrist var.)
- c. Süleymaniye, Fatih 2273; yy: yazma, 1124, iv+191 vr. (Ayrıntılı fihrist ve eserin bitiminde tercih-i beyinat var.)
- d. Süleymaniye, Hacı Mahmud Ef. 942; müst. Mehmed b. Ahmed İmamzade, yy: yazma 1125, 116 vr. (Fihrist yok, devamında tercih-i beyinat var.)
- e. Süleymaniye, Antalya Tekelioğlu 352; yy: yazma, 1150, 132 vr. (Eserin kenarları böcekler tarafından yenmiş.)
- f. Süleymaniye, Serez 989; müst. El-Hac Mehmed el-Kâdî, yy: yazma, 1153, 114 vr. (Ayrıntılı fihrist var.)
- g. İstanbul Üniversitesi Merkez 6245; müst. Mehmed Akil b. Hacı Mehmed Hayrullah, yy: yazma, 1155, V+156 vr. (Ayrıntılı fihrist var, hatime kısmı yok.)
- h. Süleymaniye, Hacı Mahmud Ef. 993; müst. Derviş Feyzullah Kadızade, yy: yazma, 1160, II+135 vr. (Bölüm başlıklarını havi fihrist var, hatime yok.)
- i. Millet, Ali Emiri Şer'îye 470; müst. Mehmed el-kâdî, yy: yazma 1177, 115 vr.
- j. Süleymaniye, Fatih 2341; yy: yazma, 1187⁵⁶, 95 vr. (Ayrıntılı fihrist var.)
- k. Süleymaniye, Mihrişah Sultan 440; yy: yazma, ty., 12 (68-79) vr. (Sadece mukaddimenin bir bölümü mevcut.)
- l. Süleymaniye, Yazma Bağışlar 3874; yy: yazma, tz., iv+136 vr. (Ayrıntılı fihrist var, son bölüm, teznib ve hatime yok.)
- m. Süleymaniye, Yozgat 695; müst. Ahmed b. Mustafa, yy: yazma, tz., vii+224 vr. (Tüm belge adlarının yer aldığı fihrist var.)
- n. Süleymaniye, Hacı Mahmud Ef. 933; yy: yazma, tz., iv+173 vr. (Ayrıntılı fihrist var.)
- o. Süleymaniye, Fatih 2337; yy: yazma, tz., iii+150 vr. (Ayrıntılı fihrist var, devamında para ve ölçü birimleriyle bunların birbirine çevrilmesi ve alan hesaplamalarına dair misallere yer verilmiştir.)
- p. Beyazıd Devlet, Beyazıd 2754; yy: yazma, ty., 123 vr. (Nüshanın başında tüm belge isimleri varak numarası verilmeksizin sıralanmış.)
- q. İstanbul Üniversitesi Merkez T6269; yy: yazma, tz., iii+111 vr. (Tüm belgelerin yer aldığı fihristte sadece başlıklarının sayfa numaraları mevcut, hatime yok.)
- r. İstanbul Üniversitesi Merkez T3106; yy: yazma, tz., iv+176 vr. (Tüm belgelerin yer aldığı fihristte sadece başlıklarının sayfa numaraları mevcut, hamışte imza suretleri var.)

- s. İstanbul Üniversitesi Merkez A5371;⁵⁷ yy: yazma, tz., 207 vr. (Dibace öncesinde sayfa numaraları verilmeksizin belge adları sıralanmış.)
- t. İstanbul Üniversitesi Merkez T2595; yy: yazma, tz., iv+129 vr. (Tüm belgelerin yer aldığı fihristte sadece başlıklarının sayfa numaraları mevcut.)
- u. İstanbul Üniversitesi Merkez T845; yy: yazma, tz., 105 vr. (İlk yedi varakta sayfa numarası olmaksızın belge adlarını havi fihrist var, sadece mukaddime ve ilk dört bölüm mevcut.)
- v. İstanbul Belediye Ktp., M. Cevdet K74; yy: yazma, tz., 41 (41-81) vr. (Sadece mukaddime mevcut.)
- w. Atıf Ef. 1168; yy: yazma, tz., 32(101-132) vr. (Sadece mukaddime ile nikah bölümü var, eser dağılmış olan farklı mecmualardan bölümler ihtiva etmektedir.)

[*Sakk-i Edirnevî*]⁵⁸

Tamamı Türkçe olan eserde ilam, hüccet, imza, mekatib ve murasetat yer almaktadır. Nükûle yer verilmeyen eserde kısa, uzun ve orta uzunlukta belgelere yer verildiği görülmektedir.

Fıkıh kitaplarındaki gibi ayrıntılı bölümlendirmenin tercih edildiği görülen eserin bölüm başlıkları şöyledir: (1) Nikah; (2) Talak; (3) Muhalaa; (4) İtak; (5) Tedbir-i mukayyed; (6) Tedbir-i mutlak; (7) Kitabet; (8) Hürriyet; (9) İstihkak; (10) Vesayet; (11) Vesaya; (12) Hidane; (13) Büyü'; (14) Hıyarat; (15) Bey bi'l-vefa; (16) Gabn-i fahiş; (17) İkale; (18) Şufa; (19) İsbat-ı veraset; (20) Emin-i beyti'l-mal; (21) Havale; (22) Vekayi' beyne'l-verese; (23) Rehin; (24) Vedia; (25) Hibe; (26) Vekalet; (27) Kefalet; (28) İkrar; (29) Diyat; (30) Keşif; (31) Kısas; (32) Abd-i abık; (33) Netac; (34) Şirket; (35) Lakît; (36) Ariyet; (37) Mudarebe; (38) İcare; (39) Zahriye; (40) Çeşitli suretler; (41) Vakfiye; (42) İmza neveleri; (43) Mektub neveleri ve muraseleler.

Beyazıd Devlet; Beyazıd 2756; yy: yazma, tz., vi+101 vr. (Ayrıntılı fihrist var, son iki bölüm yok.)

Hızır b. Osman, [*Sakk-i Hızır*]⁵⁹ 60

Kadılık yapan müellif, Rumeli kazaskeri Beyazıd Ahmed Efendi'nin (ö. 1098/1686) katibi iken kaleme aldığı belgelerin müsveddelerini toplayarak,

57 Eser Türkçe olmasına rağmen kütüphane tasnifinde Arapça eserler arasında yer almaktadır.
58 Tek nüshası tespit edilebilen bu mecmuanın ne eser adı, ne de müellif adı tespit edilememiştir. Katalogda sadece eser adına "Sak mecmuası" olarak yer verilmiş olmakla beraber, belgelerin Edirne'de tanzim edilmiş olmasından hareketle Sakk-i Edirnevî isminin daha açıklayıcı olduğu düşünülebilir. Eserin yazıldığı tarih de tespit edilememiştir. Eserin devamında, sonradan eklenmiş belgelerin bir kısmının 1063 tarihli olduğu görülmektedir. Belgelerin sonradan eklenmiş olması hasebiyle eser bu tarihten önce yazılmış olabileceği gibi, çok sonraki bir tarihte de yazılmış olabilir. Eserin dili, içerdiği belgeler ve tasnifinden hareketle XVIII. yüzyıla ait olduğu tahmin edilebilir. .

59 Müellif tarafından bir ad verilmemiş olması hasebiyle eserin kataloglarda farklı adlarla 2

belli bir tertiple bu mecmuayı oluşturduğunu ifade etmektedir. Müellif, kendi zamanında vaki olmayan bazı mühim meselelere dair belgeleri de ilgili bölümü tamamlamak için mecmuaya ilave ettiğini belirtmektedir. Müellif ayrıca, eseri yazarken fıkıh kitaplarını yeniden gözden geçirerek, bilhassa gafletten ötürü artık kullanılmayan kavramları mecmuasında kullandığına ve yanlış kullanılıp adeten yazıla gelen kavramları da mecmuasından çıkardığına dikkat çekmektedir.

Belgelerin çoğu ilam olup ayrıca hüccet, dibace ve nakillere de yer verilmiştir. Belgelerin genelde uzun olduğu görülmektedir. Müellif, sadece Türkçe belgelere yer vermesini yaşadığı sırada belgelerin artık Türkçe tanzim ediliyor olmasına bağlamaktadır. Eserin hamisinde nükûle yer verilmiştir.

Bölüm başlıkları: Nikah, talak, hul', nafaka, itak, tedbir, mükateb, sübut-ı neseb, vesaya, hudud, diyet, Büyü', ikale, şufa, selem, vekalet, kefalet, havale, şirket, vakıf, nakl-i şehadet, dava, sulh, ikrar, rehin, hibe, gasb, daman, kismet, keşif, müteferrik.

- a. Beyazıd Devlet, Beyazıd 2751; yy: yazma, 1130, 126 vr. (Ayrıntılı fihrist var.)
- b. Atf Efendi 1112; yy: yazma, 1133, iii+175 vr. (Ayrıntılı fihrist var.)
- c. Süleymaniye, Hacı Mahmud Ef. 939; müst. Mustafa b. Hac Mahmud, yy: yazma, 1150, 143 vr. (Bölüm başlıklarını içeren fihrist var, zahriyede Rumeli kazaskeri Veliyüddin Efendizade Mehmed Emin'in mutalaa kaydı var.)
- d. Beyazıd Devlet, Beyazıd 2755; yy: yazma, 1150, 22 vr. (Sadece nikah ve talak bölümleri mevcut.)
- e. Süleymaniye, Aşır Ef. 131; yy: yazma, 1160, iii+185 vr. (Bölüm ve alt başlıkları içeren fihrist var.)
- f. Millet, Ali Emiri Şer'ıye 468; müst. Abdussamed b. Ataullah el- Yanyevi, yy: yazma, 1160, 176 vr. (Tüm belgeleri içeren ayrıntılı fihrist var.)
- g. Süleymaniye, Lala İsmail 93; yy: yazma, 1187, 126 vr. (Fihrist yok, dibacenin üst tarafında kırmızı kalemle "Sakk-i Beyazizade Ahmed Efendi" diye yazılı olduğundan katalogda da eser adı bu şekilde verilmiş olmakla beraber, dibacede, eserin Beyazizade Ahmed Efendinin katibi Hızır b. Osman'a ait olduğu açıkça ifade edilmektedir.)
- h. Süleymaniye, Denizli 168; yy: yazma, tz., vi+196 vr. (Eserin sonunda ayrıntılı fihrist var.)

anıldığı görülmektedir: İlm-i sakk, Kitabu's-sakk, Kitabu's-sukuk, Sukuk, Sukuk mecmuası, Sak mecmuası.

60 Eserin yazıldığı tarih tespit edilememiş olup istinsah tarihi en eski nüsha 1130 tarihlidir. Ancak müellifin Rumeli Kazaskeri Beyazizade Ahmed Efendinin katibiyken topladığı belgelerden eserini oluşturmuş olmasına binaen eser, XVII. yüzyıl eserleri arasında değerlendirilmiştir

- i. Süleymaniye, Fatih 2341; müst. İsmail b. Ali el-Boluvi, yy: yazma, 1193, 114 (101-214) vr. (Fihrist yok, eserin devamında “tercih-i beyyinat” var.)
- j. Süleymaniye, Yazma Bağışlar 1009; yy: yazma, tz., 152 vr. (Ayrıntılı fihrist var.)
- k. Beyazıd Devlet, Beyazıd, 2765; yy: yazma, tz., 143 vr. (Bölüm başlıklarını içeren fihrist var.)

Süleyman Şeyhi, [*Sakk-i Süleyman Şeyhi*]⁶¹

Mahkemelerde görev yaptığı esnada kayda geçirilen belgelerin suretini toplayarak bu mecmuayı oluşturan müellifin, halkın Arapça bilmemesinden ötürü belgeleri Türkçe tertip ettiği anlaşılmaktadır. Müellif esere, Hz. Ali'nin kölesini azad eylediğinde yazdığı itaknameyle başlamıştır.

İlam, hüccet, maruz, murasele, tezkire, mahdar, imza, mekatib ve elkabdan oluşan eserde belgelerin genelde uzun olması dikkat çekmektedir. Eserde nükle yer verilmemiştir.

Bölüm başlıkları: (1) Talak, hul', nafaka, nasb-ı vasi; (2) Davanın envai, sulh, ibra, hıyar-ı bölüğüla fesh-i nikah, şufa, tahmil-i şehadet ile sübut-i deyn; (3) Bey', hibe, ikale, tefviz-i arazi, dekakin ve menzil, mukayada, Bey'bi'l-vefa, istiğlal; (4) Vekalet, kefalet, havale, ikrar-ı deyn, taksit, tecil, iflas, sair ikrarlar; (5) Keşif, icare, tevcih-i imamet, tevcih-i vakıf menzil; (6) Nakil ve vürud-ı nakil; (7) Vakıf, istibdal; (8) Maruzat, mülazemet tezkireleri, izinname, murasetat, mahdar, imzalar, elkab, mektub.

İstanbul Üniversitesi Merkez 3133; müst. Hafız İsmail Şaranizade, yy: yazma 1196, 190 vr. (Tüm belgelerin yer aldığı ayrıntılı fihrist var.)

XVIII. Yüzyıl

Hızırzade, [*Sakk-i Hızırzade, Sakk-i Kudat*]⁶²

Bir nüshası tespit edilebilen eserin katalogda “Hızırzade, Sakkü'l-kudat” olarak takdim edilmesinin, eserin baş tarafında not edilen “haza Sakk-i Kudat Hızırzade” ibaresinden kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Her ne kadar dibacede Hızır b. Osman'dan bahsedilse de bu mecmuanın, Hızır b. Osman'ın mecmuasından farklı olduğu görülmektedir. Zaten, bazı belgelerin 1171 tarihli olması, eserin Hızır b. Osman'a ait olma ihtimalini ortadan kaldırmaktadır. Debbagza-

61Eser, kütüphane katalogunda Mollazade Süleyman Şeyhi Efendi Köstendili (ö. 1335/1917)'ye nispet edilmekle beraber, eserin 1196'da istinsah edildiği göz önünde bulundurulduğunda bu nispetin yanlış olduğu anlaşılmaktadır. Gazi Hüsrev Bey kütüphanesi katalogunda da orada bulunan nüshanın 1118'de istinsah edilmiş olduğu belirtilmekle beraber müellifin 1232'de vefat eden Süleyman b. Hasan Köstendili olduğu ifade edilmektedir.

62Eserin yazıldığı tarih tespit edilememekle birlikte, bazı belgelerin 1171 tarihli olması ve istinsah tarihinin 1186 olmasından hareketle, eserin bu tarihler arasında yazıldığı söylenebilir.

de Numan Efendi'nin mecmuasını yazarken Hacibzade, Hızırzade, Musazade ve Şanizade sakklerinden yararlandığını ifade etmesi, Hızırzade isimli müellife ait bir sakk mecmuası olduğunu göstermektedir. Bu nüshanın dışında Hızırzade isimli müellife ait bir mecmua tespit edilemediğinden kesin bir şey söylemek mümkün olmasa da, eserin muhtemelen Hızırzade'ye ait olduğu söylenebilir. Eserin üslup, dil, belge çeşitleri vb. açılardan Numan Efendi'nin istifade ettiği mecmualarla paralellik arz etmesi de bu ihtimali güçlendirmektedir.

Eserde bölüm başlıkları yer almamakla birlikte çok düzenli olmasa da zımnen bir bölümlendirilmeye gidildiği söylenebilir. Sulh, ibra ve nakl-i şehadet bölümlerinin çok fazla yer tuttuğu görülmektedir. Adeta bu bölümler esas alınarak hemen her konuyla ilgili sulh ve nakl-i şehadet, her türlü borç ilişkisiyle ilgili ibra örnekleri sunulmaktadır.

Belgelerin çoğu uzun ilamlardan oluşmaktadır. Bunların yanı sıra hüccet, nakil, dibace, murasele, imza, maruz, emir ve ferman suretleri de yer almaktadır. Tamamı Türkçe olan eserde nükûle yer verilmemiştir.

İstanbul Üniversitesi Merkez, T6267; müst. Kadızade Ali el-İstanbulî, yy: yazma, 1186, 138 vr. (Fihrist yok.)

Mehmed b. Abdullah Musazade, *Tuhfetu'l-kitab*,⁶³ [*Sakk-i Musazade*]

Babasının muhtelif sakkleri topladığını ancak bunları düzenleyip temize çekmeden vefat ettiğini söyleyen müellif, şeyhülislam Pirizade Mehmed'in katibi olunca kendisinin de bazı suretleri topladığını ve bunları babasının topladıklarıyla birleştirerek bu mecmuayı oluşturduğunu ifade etmektedir. Kendi topladığı suretleri şeyhülislama arz ettiğini ve onun tarafından tashih edildiğini de kaydetmektedir.

Çoğunlukla uzun ilamlardan oluşan eserde ayrıca hüccet, maruz, murasele, dibace ve imzalara da yer verilmiştir. Belgelerin tamamı Türkçe'dir. Nükûle yer verilmemiştir.

Bölüm başlıkları yazılmamış olmakla birlikte eserin şu tertip üzere yazıldığı görülmektedir: Nikah, hul', talak, itk, tedbir, kitabet, Büyü', kefalet, havale, iflas, mefkud, ikrar, sulh, ibra, kısas, hükûmet-i adl, diyet, kasame, hudud, vakıf, keşif, nasb-ı vasi, İslama girme, isbat-ı hilal, ikrar, dava, isbat. Dava bölümünün çok geniş tutulduğu, hemen her konuyla ilgili davalara yer verildiği görülmektedir.

- a. Atıf Ef. 1115; müst. Hafız Mahmud b. Ahmed, yy: yazma, 1123,⁶⁴ 264 vr. (Fihrist yok.)

⁶³ Bu isim bazı nüshaların dibacesinde yer alırken bazı nüshalarda bulunmamaktadır.

⁶⁴ Diğer nüshalar 1190-1218 arasında istinsah edildiği halde bu nüshanın çok daha erken bir tarihe ait olması dikkat çekmektedir.

- b. Beyazıd Devlet, Beyazıd 2796; yy: yazma, 1190, 141 vr. (Ayrıntılı fihrist var.)
- c. İstanbul Üniversitesi Merkez T 3148; müst. Abdullah el-Ferras [?], yy: yazma 1193, ix+241 vr. (Tüm belge adlarının yer aldığı fihrist var, hamışte tashihler var.)
- d. Süleymaniye, İzmir 782; yy: yazma, 1199, xii+316 vr. (Tüm belge adlarının yer aldığı fihrist var.)
- e. Beyazıd Devlet, Beyazıd 2674; yy: yazma, 1202, 194 vr. (Fihrist yok.)
- f. İstanbul Üniversitesi Merkez T 3175; müst. Ali b. Abdullah, yy: yazma, 1209, VI+240 vr. (Tüm belge adlarının yer aldığı fihrist var.)
- g. İstanbul Üniversitesi Merkez T6250; müst. Ataullah b. Hafız Mehmed, yy: yazma, 1218, xiii+225 vr. (Tüm belge adlarının yer aldığı fihrist var.)
- h. Süleymaniye, Reşid Ef. 265; müst. Ebubekir b. Ömer, yy: yazma, tz., 248 vr.
- i. Süleymaniye, A. Nihat Tarlan 64; yy: yazma, tz. 168 vr. (Fihrist yok.)
- j. Süleymaniye, Fatih 2339; yy: yazma, tz., v+174 vr. (Ayrıntılı fihrist var.)
- k. Süleymaniye, Fatih 2340; yy: yazma, tz., 235 (7-241) vr. (Fihrist yok, hamışte fetva kitabı var, eserin son kısmı eksik.)
- l. Süleymaniye, Kasidecizade 295; yy: yazma, tz., vi+225 vr. (Tüm belge adlarının yer aldığı fihrist var.)
- m. Millet, Ali Emiri Şer'ıye 467; yy: yazma, tz., 338 vr. (Fihrist yok.)

[Sakk Mecmuası]

Dibacesi bulunmayan eserin adı ve müellifi tespit edilememekle birlikte müstakil bir mecmua olduğu anlaşılmaktadır. İlam ve hüccetlerden oluşan eserde ayrıca maruz ve imzalara da yer verilmiştir. Uzun, kısa ve orta uzunlukta belgelerden oluşan eserde nükûle yer verilmemiştir.

Bölüm başlıkları şöyledir: Nikah, talak, hul', rada', itak, tedbir, kitabet, nasb-ı vasi, nafaka, mübayaat, istiğlal, hibe, vedia, rehin, kefalet, havale, ikrar-ı deyn, dava, vekalet, imza, iflas, sulh, şirket, taksit, nasb-ı müteveli, isbat-ı hürriyet, isbat-ı veraset, muhayee, istihkak, şehadet, keşif, tahmil-i şehadet, istifa, şufa, uruz.

İstanbul Belediye, M. Cevdet K158; yy: yazma, ty., 218 (17-234) vr. (Bölüm başlıklarından oluşan fihrist var.)

Halil b. Ahmed Veliyüddinzade, [Sakk], 1185

Kanuni döneminde hazırlanan kanunnamenin bulunduğu eserin içinde⁶⁵ bir sayfa dibace yer almaktadır. Dibacenin, kadılık yapan Halil b. Ahmed tarafından 1185 yılında yazılan Sakke ait olduğu görülmektedir. Ancak bu sayfanın dışında bu esere dair herhangi bir şey mevcut değildir.

Süleymaniye, A. Tekelioğlu 862; yy: yazma, tz.

65 75b, sondan üçüncü varak.

Mehmed Sadık b. Mustafa Şanizade,⁶⁶ *Bedayiu's-sukuk*, [*Sakk-i Şanizade*], 1205

Medine kadılığı yapan müellif, muhtelif kişiler tarafından toplanan sakk müsveddelerini eserine aldığını söylemektedir. En çok yararlandığı kişinin - Mahmut Paşa mahkemesi birinci katibi olan- babası olduğu anlaşılmaktadır. Müellif, ayrıca nadiren meydana gelen bazı vakalara dair kendi kaleme aldığı suretlere de yer verdiğini belirtmektedir.

Bir çok belgenin sonunda nükûle yer verilen eserde belgelerin çoğunlukla uzun ve orta uzunlukta ilamlardan oluştuğu görülmektedir. İlamların yanı sıra hüccet, maruz, dibace, imza ve elkaba da yer verilmiştir. Dil Türkçedir. İbadetler de dahil fıkıh kitaplarındaki hemen hemen tüm bölümlere yer verilmiş olması dikkat çekmektedir. Namaz bölümünde daha ziyade imamlarla ilgili meselelerle bayram ve belirli günlerin belirlenmesine dair ilamlara; oruç bölümünde hilalin görülmesi ve Ramazan ayının başlamış olmasına dair ilamlara yer verilmiştir.

Bölüm başlıkları: Taharet, salat, savm, hac, nikah, talak, itak, eyman, hadd-i kaza, tazir, kat-ı tarik, mürted, lakî, âbik, mefkud, vakıf, Büyü', sarf, müdayanat, kefalet, havale, kada, şehadet, tercih-i beyinat, vekalet, dava, ikrar, sulh, vedia, hibe, icare, ikrah, gasb ve daman, şufa, kısmet, muhayee, haytân, el-hazru ve'l-ibaha, rehin, cinayat, diyat, kasame, vesaya, feraiz, elkab, imza suretleri.

Eser 1284 yılında Camiu envari's-sukuk'un hamışinde 539 sayfa olarak basılmıştır.⁶⁷ Eserin bazı yazma nüshaları ise şunlardır:

- a. Beyazıd Devlet, Beyazıd 2675; yy: yazma, 1205, 212 vr. (Bölüm başlıklarından oluşan fihrist var, hamışte tashihler var, bu tashihlerin matbu metinde esas alındığı görülmektedir, Mihrişah Sultan 131 nolu nüshada eserin 1205 tarihinde yazıldığı ifade ediliyor olmasına binaen bu nüshanın müellif nüshası olduğu düşünülebilir.)
- b. Atf Efendi 1113; müst. Mehmed Emin, yy: yazma, 1207, xv+266vr. (Tüm belge adlarının yer aldığı fihrist var.)
- c. Süleymaniye, Mihrişah Sultan 131; yy: yazma, 1208, 168 vr. (Ayrıntılı fihrist var.)
- d. İstanbul Üniversitesi Merkez T296; müst. Seyyid Hafız Hüseyin el-Hulusi, yy: yazma, 1208, 195 vr. (Tüm belge adlarının yer aldığı fihrist var.)
- e. Süleymaniye, Fatih 2338; müst. Ali b. Ahmed, yy: yazma, 1212, 168 vr. (Ayrıntılı fihrist var.)

66 Süleymaniye Kütüphanesi'nde yer alan her üç nüsha da, katalogda Mehmed Sadık b. Ali es-Sakızı'ye (ö. 1099) nispet edilmiş olup bu nispetin yanlış olduğu görülmektedir. Eserin bazı kataloglarda da müellifin oğlu *Tarih-i Şanizade* müellifi Mehmed Ataulлах Efendi'ye nispet edildiği görülmektedir.

67 Matbu nüshaların yer aldığı bazı kütüphaneler, sonraki sayfalarda *Camiu envari's-sukuk*'la ilgili kısımda verilmiştir.

- f. İstanbul Üniversitesi Merkez T3103; müst. Seyyid Mehmed Emin, yy: yazma, 1235, 143 vr. (Bölüm başlıklarından oluşan fihrist var.)
- g. İstanbul Üniversitesi Merkez T3113; müst. Balizade Hasan, yy: yazma, 1240, 192 sayfa (Bölüm ve alt başlıklarından oluşan fihrist var.)
- h. İstanbul Üniversitesi Merkez T3131; yy: yazma, tz., 170 vr. (Bölüm başlıklarından oluşan fihrist var.)
- i. İstanbul Üniversitesi Merkez T52; müst. Seyyid Hasan Esad, yy: yazma, tz., 165 vr. (Bölüm ve alt başlıklarından oluşan fihrist var, hamışte tashihler var.)
- j. Süleymaniye, Esad Ef. 841; yy: yazma, tz., 205 vr. (Ayrıntılı fihrist var.)

Debbağzade Numan Efendi, *Tuhfetu's-sukuk*, 1214

Şeyhülislam Debbağzadenin torunu olan müellif, Mısır Mollalığına kadar yükselmiştir. Fıkıh ilminde ihtisas sahibi olup *Fetava-i Numaniye* isimli fetva mecmuası vardır.⁶⁸

Müellif, eserin hatimesinde bu mecmuayı; Hacibzade, Hızırzade, Musazade ve Şanizade sakkleri başta olmak üzere çeşitli sakk mecmualarından, bazı dostlarının mecmualarından ve kadılık yaptığı dönemde yazılan bazı müsveddelerle temize çekilen sicillerden seçtikleriyle oluşturduğunu belirtmektedir.

Eserde kısa, uzun ve orta uzunlukta belgeler bulunmaktadır. Dil Türkçe olarak eserin hamışinde nüküle yer verilmiştir.⁶⁹

Eserin belge çeşitleri esas alınarak tasnif edilmiş olması dikkat çekmektedir. Bölüm başlıkları şöyledir: (A) Hüccet Nevileri ve Vakfiyeler [nikah, talak, muhala, nikahın feshi, mehir, nafaka, hidane, nasb-ı vasi, isbat-ı veraset, itak, tedbir, kitabet, isbat-ı hürriyet, izn-i şeri, büyü, şufa, hibe, vedia, rehin, istihkak, ikrar-ı deyn, şehadet, kefalet, havale, şirket, mudarebe, icare, vekalet, keşif, kısas, diyet, sulh, ibra, müteferrik hüccetler, vakfiye suretleri]; (B) İlam Nevileri [ikrar-ı deyn, isbat-ı deyn, tahlif, tecil, kefalet, havale, istihkak, muhayyerlikler, isbat-ı hürriyet, tazmin, icare, vakıf, eşler, tazir, hudud, su-i hal, keşf-i bina, keşf-i maktul, diyet, kısas, İslama girme, irtidad, sulh, Ramazan'ın başlaması, müteferrik ilamlar]; (C) Maruz Nevileri [hüsni-i hal, su-i hal, cihad-ı mahlule, cihad-ı mefruğa, cihad-ı merfua, ihbar-ı vusul-ı evamir, maruzatü'l-ulemai li eclil-mülazimîn, müteferrik maruzlar]; (D) Muraset Nevileri [mahkemeye davete dair, emir ve temessüklerin gereğinin yapılmasına dair, niyabet, müteferrik]; (E) İmza ve Dibace Nevileri [hüccetlerde yer alan imzalar, vakfiyelerde yer alan imzalar, sicillerde yer alan dibaceler, defterlerde yer alan dibaceler, mahdarlarda yer alan dibaceler].

68 Bursalı Mehmed Tahir Efendi, *Osmanlı Müellifleri*, c. I, s. 300

69 Matbu nüshanın 32. sayfasında eserde yer verilen nükülün alındığı kaynak eserlerin listesi verilmiştir.

Önce 1248'de Matbaa-i Amire, sonra 1259'da Darü't-Tıbaati'l-Âliye tarafından basılan eserin, ilk matbu sakk mecmuası olduğu görülmektedir. Başında her belge adının yer aldığı 31 sayfa fihrist bulunan her iki baskı da 417 sayfadır. Tıpa tıp aynı olan bu baskıların bulunduğu bazı kütüphaneler şöyledir: Beyazıd Devlet, Veliyüddin Ef. 3574; Süleymaniye, Hüsrev Paşa 111, Esad Ef. 802, Fatih 2280, Pertev Paşa 160, Nafiz Paşa 245, Serez 878; Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Ktp. Gen.1046.

Tespit edilebilen yazma nüshalar ise şöyledir:

- a. Süleymaniye, Yazma bağışlar 3344; yy: yazma, 1214, 169 vr. (Müellif nüshası olduğu anlaşılmaktadır.)
- b. Beyazıd Devlet, Beyazıd 9052; yy: yazma 1214, 152 vr. (Her bir belgenin yer aldığı fihrist mevcut.)
- c. Süleymaniye, Hafid Ef. 112; müst. Seyyid Ahmed Raşid b. İsmail, yy: yazma, 1237, 241 vr. (Bölüm ve alt başlıkları havi fihrist var.)
- d. İstanbul Üniversitesi Merkez T1249; müst. İbrahim Hamdi b. Seyyid Mustafa, yy: yazma, 1240, 161 vr. (Fihrist yok.)
- e. Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Ktp. Yazmalar 113; müst. Seyyid İbrahim Hamdi b. Mustafa, yy: yazma, 1242, 162 vr. (2-9 varaklar eksik, fihrist yok.)
- f. İstanbul Üniversitesi Merkez T3146; müst. Abdullah b. Abdurrahim Müftizade, yy: yazma, 1243, xii+127 vr. (Her bir belgenin yer aldığı fihrist mevcut.)
- g. Beyazıd Devlet, Beyazıd 9053; müst. Ahmed b. Hasan, yy: yazma, tz., 202 vr. (Her bir belgenin yer aldığı fihrist mevcut.)

XIX. Yüzyıl

Cevahiru's-Sukuk

Eserin müellifi ve yazıldığı tarih hakkında herhangi bir bilgiye ulaşılamadı. Ancak 36. sayfadaki bir belgede Selimiye kışlasından bahsediliyor olması hasebiyle eserin bu dönemden sonra yazıldığı anlaşılmaktadır.

Belgeler diğer mecmualarda olduğu gibi konu konu tasnif edilmiş olmasına rağmen başlıklandırma yapılmamıştır. İlam, hüccet ve maruzlardan oluşan eserde münakehat, muamelat, ukubat ve usul-i muhakemeye dair çeşitli konularda belgeler yer almaktadır. Tamamı Türkçe olan belgelerin genel olarak uzun olduğu görülmektedir. Eserde nüküle yer verilmemiştir.

İstanbul Belediye Ktp. M. Cevdet K23; yy: yazma, tz., 166 sayfa⁷⁰ (Tüm belge adlarını içeren fihrist var.)

⁷⁰ Numaralandırma sayfa sayfa yapılmış.

[*Sakk-i Kayseriye*]

Eserin müellifi ve yazıldığı tarih tespit edilemedi. Ancak 1302'de istinsah edilmiş ve sayfa sayfa numaralandırılmış olması, belge çeşitleri ve belgelerin uzun oluşu dikkate alındığında eserin son dönemlere ait olduğu düşünülebilir.

Diğer mecmualar gibi belli konulara göre tertip edilmiş olmasına rağmen tespit edilebilen tek nüshada herhangi bir başlıklandırma yapılmamıştır. Sadece sayfa 86'ya kadar belgelerin üst kısmına belge adları yazılmış ve bu belge adları fihris olarak baş tarafa kaydedilmiştir. Bu işlemin, başlıklandırma da yapılarak eserin sonuna kadar devam ettirilmesi eserden faydalanma açısından önem arz etmektedir.

Çok büyük bölümü uzun ilamlardan oluşan eserde az da olsa hüccet vardır. Nükûle yer verilmeyen eserin dili Türkçe'dir.

Süleymaniye, Yazma başlıklar 1658; müst. Hafız Mehmed b. Ali,⁷¹ yy: yazma, 1302, 221 sayfa (Mehmed Yusuf tarafından tashih edilmiş.)

Çavuşzade Mehmed Aziz, *Dürri's-Sukuk*, 1277/1860

Eser, kadılık yapan Çavuşzade Mehmed Aziz tarafından, Şeyhülislam Mehmed Arif Efendi'nin emir ve arzusu üzerine hazırlanmıştır. Müellif, geçmiş dönemlerde mükemmel sakk mecmualarının yazıldığını, ancak zamanın değişmesi, Tanzimat'la beraber adli sahada yapılan düzenlemeler gereği hukuki vesika ve ilamlara daha güzel yeni ibareler dercetmenin gerekli olduğunu ifade etmektedir. Bu minval üzere kadılık yaptığı dönemde bizzat kendisi tarafından mühürlenip imzalanan hüccet ve ilam suretlerini muteber sakk kitaplarıyla karşılaştırıp üstadlarının tashihinden sonra teker teker temize çekerek bu eseri hazırladığını belirtmektedir.

Kısa belgelerin çok az yer aldığı eserde, genelde uzun ve orta uzunlukta belgeler yer almaktadır. Türkçe olan eserin hamisinde nükûle yer verilmiştir. İlam, hüccet, murasele, dibace ve maruzlardan oluşan eserin bölüm başlıkları şöyledir: *Cilt I*: Taharet, salat, zekat, savm, hac, nikah, talak, itak, hudud, sirkat, lukata, lakit, abik, mefkud, şirket, vakıf. *Cilt II*: Büyü', sarf, müdayenat ve'l-kuruz, kefalet, havale, kaza, şehadet, vekalet, dava, sulh, mudarebe, vedia, hibe, icare, ikrah, hacir, gasb, daman, şufa, kısmet, müzaraa ve'l-müsakat, el-hazru ve'l-ibaha, şirb, haytan, rehin, cinayet, diyet, vesaya.

Yazma nüshası tespit edilemeyen eser, Matbaa-i Amire'de ilki 1277, diğeri 1288 tarihlerinde iki kere basılmıştır. İki cilt halinde basılmış olup birinci cilt, xii+228, ikinci cilt xi+253 sayfadır. Eserde ayrıntılı fihris mevcuttur. Eserin yer aldığı bazı kütüphaneler şunlardır: Süleymaniye, H. Hüsnü Paşa 896, Pertevniyal 331, Tırnovalı 747; Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Ktp. genel 4265, genel 15428, Hakses 538; Atf Ef. 39; Millet Ktp. Ali Emiri 460; İSAM, 297.5 Çav.D.

⁷¹ Bu isim, katalogda müellif adı olarak yer alsa da, müstensih adı olma ihtimali daha yüksek görülmektedir.

Yusuf Ziyaeddin b. Hac Yakub b. Ali el-İstanbuli, *Camiu envari's-sukuk ve lamiu'z-ziyai li zevi's-şukuk*, [Sakk-i Cedid], 1284/1867

Ahi Çelebi mahkemesinde katib-i evvel olan müellif, görevi esnasında topladığı sakkleri fıkıh kitaplarındaki tertip üzere bir araya getirerek bu mecmuayı oluşturduğunu ifade etmektedir.

Nükûle yer verilen eserde, hemen her bölümün başında, konuyla ilgili Seyyid Şerif Cürcani'nin *Tarifat*'ından tanım verilmiştir. Türkçe olan eser ilam, hüccet, maruz, dibace, elkab, murasele, tezkire ve imzalardan oluşmuştur. Belgelerin çoğunlukla uzun ve orta uzunlukta ilamlardan oluştuğu görülmektedir.

Bölüm başlıkları şöyledir: Salat, savm, hac, nikah, rada', talak, itak, vela, hudud, cinayat, vakıf, siyer, lukata, mefkud, şirket, hacr, vedia, hibe, rehin, ikrar, sulh, ikrah, icare, Büyu', şufa, müdayenat, kefalet, havale, vekalet, kada, şehadet, dava, gasb ve daman, vesaya, feraiz, hatime (arazi), müteferrik ilamlar, elkab, mureselat, tezakir, imzalar.

Eser, Matbaa-i Amire tarafından hamışinde Sakk-i Şanizade olduğu halde 1284 yılında basılmıştır.⁷² Ayrıntılı fihristin yer aldığı eser 525 sayfadır. Eserin bulunduğu bazı kütüphaneler şöyle sıralanabilir: Süleymaniye, Nafiz Paşa 246, Pertevniyal 329; Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Ktp. Hakses 454, Elmalılı 47; Millet Ktp. Ali Emiri 469.

Ahmed er-Raci, *el-Mecmuu'l-müsevidat*, 1283

Çoğunlukla ilamlardan oluşan eserde hüccetlere de yer verilmiştir. Ayrıca daha önce yazılan mecmualarda yer almayan "maliyeden mübadele senedi sureti", "ilmuhaber sureti" gibi belgeler dikkat çekmektedir. Belgelerin neredeyse tamamının uzun olduğu görülmektedir.

Dibace ve fihrist bulunmayan eserde, herhangi bir tertibe riayet edildiği de söylenememektedir. Eser tamamen Türkçe olup nükûle yer verilmemiştir.

İstanbul Belediye Ktp. M. Cevdet K329; yy: yazma, 1283, 150 vr. (Müellif nüshası olabilir.)

Anonim Sakk Mecmuaları

Süleymaniye, Esad Ef. 933, 63-194 vr.

Süleymaniye, Fatih 2341, 287-312 vr. (1194'te istinsah edildiği anlaşılıyor)

Atıf Efendi 1111, 194-227 vr. (1107'de istinsah edildiği anlaşılıyor, ilk sayfada "Galata başkatibi Yusuf Efendinin sukukudur" şeklinde bir not yer almaktadır.)

Süleymaniye, Yazma Bağışlar 4230, 32 vr. (Bazı belgeler 1228 tarihlidir.)

⁷² Seyfettin Özege katalogunda, eserin daha sonra Ahmed Kamil matbaası tarafından 1329/1913 yılında yeniden basıldığı kaydedilmekle beraber bu baskı bulunamadı. Bkz.: M. Seyfettin Özege, *Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Katalogu*, İstanbul: Fatih Yayınevi, 1971, c. I, s. 189.

Süleymaniye, Hacı Mahmud Ef. 6329, 90 vr. (Bazı belgeler 1165-1223 tarihli-
lidir.)

Süleymaniye, Hüsrev Paşa 750, 170 vr.

İstanbul Belediye Ktp. M. Cevdet K74, 41 vr. (Devamında yer alan mecmu-
anın istinsah tarihi 1114.)

İstanbul Belediye Ktp. M. Cevdet K105, 81-175 vr. (1160-1177 tarihli belge-
ler var.)

İstanbul Belediye Ktp. M. Cevdet K407, 193 vr. (1063-1070 yıllarına ait Sakız
kadılığınca tutulmuş ilam ve hüccetler.)

Atıf Efendi 2852, 70-91 vr. (Aralarda fetvalar var.)

Atıf Efendi 1114, 11 vr. (Bir mecmuanın parçası olabilir.)

Süleymaniye, H. Hüsni Paşa 583, 199-205 vr. (İkisi vekalet, gerisi vesayetle
ilgili 19 tane Arapça belge var.)

Beyazıd Devlet, Beyazıd 2756, 30 varak (vr. 102'den başlıyor, devamında va-
rak numarası yok.)

Millet, Ali Emiri Trh. 1024, 56 vr.

Süleymaniye, Yazma Bağışlar 3346, 115 vr. (Aralarda nizamnameler var.)

İstanbul Belediye Ktp. M. Cevdet K173, 131 (10-140) vr. (1259-1261 yıllarına
ait Vidin kadılığınca tutulan belgeler.)

The Manuals for the Registration of Judicial Affairs, the *Sakk Mecmuas*

Süleyman KAYA

Abstract

The registration of judicial affairs was of great significance in the Islamic societies and there had been specific books written on how registration should be made. Although in the pre-Ottoman period “şurût” was the term used for these works, “sakk” was the term used during the Ottoman Period. Apart from the change in their names that occurred during the transition from şurût to sakk, in the period from the 16th to the 19th century there appeared considerable modifications in the contents and forms of the sakk *mecmuas*. While formerly the periodicals were comprised of works that contained hüccet and ilams, later they came to include also maruz, emir (imperial decrees), firman, murasele, mahdar, elkab, dibace and forms of signitures. Similarly, there was a shift from short hüccets to long ilams. Furthermore, the works formerly contained exemplary cases only on particular topics, but later the exemplary cases were exten-

ded so as to embrace considerable parts of the topics that are mentioned in the fikh books. Lastly, Ottoman Turkish, instead of Arabic, came to be used. This article not only reviews the sakk periodicals in the historical timeline from 16th to 19th century, but also compares them with şurût, fikh and fetwa books. Finally, the literature on sakk periodicals that are located by the author is presented at the end of the article.

Keywords: Sakk, Sakk *Periodicals*, şer'iyeye sicilleri, şurût

Mahkeme Kayıtlarının Kılavuzu: *Sakk Mecmuaları*

Süleyman KAYA

Özet

İslam toplumlarında hukukî ilişkilerin mahkemelerde kayda geçirilmesine önem verilmiş ve bu kayıt işleminin ne şekilde yapılacağına dair eserler yazılmıştır. Bu eserler, Osmanlı öncesinde “şurut” diye isimlendirilirken Osmanlı'da sakk kavramının öne çıktığı görülmektedir. Bu isim değişikliğinin yanı sıra gerek şuruttan sakke geçişte gerekse XVI. yüzyıldan XIX. yüzyıla kadar sakk mecmualarında bazı değişiklikler dikkat çekmektedir. Sakk mecmualarında; hüccet ve ilamlardan oluşan eserlerden bunların yanı sıra maruz, emir ve ferman, murasele, mahdar, elkab, dibace ve imza suretleri içeren eserlere; kısa hüccetlerin çoğunlukta olduğu eserlerden uzun ilamların çoğunluğu teşkil ettiği eserlere; belli konulara dair numuneler içeren eserlerden fıkıh kitaplarında yer alan bölüm başlıklarının önemli bir kısmına dair numuneler içeren eserlere; Arapça'dan Türkçe'ye geçildiği görülmektedir.

Bu yazıda sakk mecmuaları; XVI. yüzyıldan XIX. yüzyıla tarihi süreç içerisinde tanıtılmaya çalışıldığı gibi şurut, fıkıh ve fetva kitaplarıyla da mukayese edilmeye çalışıldı. Ayrıca yazının sonunda tespit edilebilen sakk mecmualarına dair bir literatür sunuldu.

Anahtar kelimeler: sakk, sakk mecmuaları, şurût, şer'iyeye sicilleri